

DMITRIY PANTO

Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku

ORCID: 0000-0002-5467-9990

OBYWATELE POLSCY W OBWODZIE PAWŁODARSKIM 1940–1946. DEPORTACJA – DELEGATURA – WOJSKO POLSKIE – REPATRIACJA

POLISH DEPORTEES IN PAVLODAR OBLAST, 1940–1946: DEPORTATION, POLISH EMBASSY DELEGATION, POLISH MILITARY FORMATION, AND REPATRIATION

Streszczenie: Artykuł przedstawia historię deportowanych obywateli polskich w obwodzie pawłodarskim w sowieckim Kazachstanie w latach 1940–1946, obejmując okres od momentu wywózki do powrotu do Polski. Szczególną uwagę poświęcono warunkom życia zesłańców, ich codziennemu funkcjonowaniu w trudnej sowieckiej rzeczywistości oraz wyzwaniom, z jakimi musieli się mierzyć na obczyźnie. W tekście omówiono proces powstania Delegatury Ambasady RP w Pawłodarze, formowanie się Armii Andersa, a następnie objęcia opieki nad polskimi zesłańcami przez komunistyczny Związek Patriotów Polskich i repatriację do ojczyzny.

Słowa kluczowe: obywatele polscy, Kazachstan, deportacje, Pawłodar, Armia Andersa, Delegatura Ambasady RP, Związek Patriotów Polskich, repatriacja

Summary: The study outlines the fates of Polish citizens deported to the Pavlodar region in Soviet Kazakhstan between 1940 and 1946, covering the period from their deportation to their departure to the post-war Poland. Particular attention is given to the living conditions of the deported Poles, their daily life in the harsh realities of the Soviet environment, and the challenges they faced while in exile. The article discusses the establishment of the Polish Embassy Delegation in Pavlodar, the formation of Anders' Army and then the taking care provided to Poles by the communist Union of Polish Patriots (ZPP) and the departure to the post-war Poland.

Keywords: Polish citizens, Kazakhstan, deportations, Pavlodar, Anders' Army, Polish Embassy Delegations, repatriation, Union of Polish Patriots (ZPP), repatriation

Obwód pawłodarski, podobnie jak inne regiony Kazachstanu, stanowi ważne miejsce martyrologii narodu polskiego. W czasie II wojny światowej deportowano do niego tysiące obywateli II Rzeczypospolitej. Wielu z nich zmarło w wyniku wyniszczającej pracy, chorób, skrajnie trudnych warunków bytowych oraz ekstremalnie niskich temperatur. Ci, którzy nie przeżyli, spoczywają na licznych miejscowych cmentarzach. Pamięć o tych tragicznych wydarzeniach przetrwała nie tylko w rodzinnych przekazach i wspomnieniach¹, lecz także w licznych źródłach archiwalnych. Część z tych materiałów została wykorzystana w niniejszym artykule.

Tematyka deportacji obywateli II Rzeczypospolitej do obwodu pawłodarskiego była wcześniej podejmowana w polskiej historiografii fragmentarycznie, jako część szerszych badań, poświęconych zsyłkom w głąb ZSRR, w tym do Kazachstanu². Pojawiała się zazwyczaj przy okazji zestawiania liczb osób przymusowo przesiedlonych do poszczególnych jednostek administracyjnych Związku Sowieckiego oraz w niektórych wspomnieniach zesłańców. Wyraźnym ograniczeniem wcześniejszych, znakomitych skądinąd opracowań było znikome wykorzystanie dokumentów sowieckich, pochodzących z omawianego regionu. Spowodowane to było niepełnym dostępem historyków do tych materiałów. W rezultacie brakuje zwartego opisu całego procesu przemieszczeń ludności na przykładzie jednego z obwodów, nie powstało także szczegółowe przedstawienie funkcjonowania Delegatury Ambasady RP na obszarze, którego dotyczy niniejsza praca. Poniższy tekst opiera się przede wszystkim na dokumentach pochodzących z obwodowego archiwum państwowego w Pawłodarze, co pozwala na istotne uzupełnienie dotychczasowej wiedzy. Dotarcie do tych źródeł, skonfrontowanie ich z materiałami polskimi oraz uzupełnienie nowymi informacjami pozwala na przedstawienie w miarę pełnego obrazu funkcjonowania polskiej diaspory, a także delegatury, w tej jednostce administracyjnej, wreszcie na ukazanie, jak od strony formalnej wyglądała opieka władz

¹ T. Mikulski, *Fotografia zbiorowa Polaków deportowanych do okręgu pawłodarskiego*, Wrocław 1995; *Wspomnienia Sybiraków*, t. 1–9, Warszawa 1989–1994, 1997; *Wspomnienia Sybiraków: zbiór tekstów źródłowych*, red. J. Kobryń, Bystrzyca Kłodzka 2008; *Wspomnienia deportowanych z ziemi podlaskiej na Syberię i do Kazachstanu w latach 1939–1956*, oprac. I. Kostera, A. Gryc, Hajnówka 2013; *Widziałem anioła śmierci: losy deportowanych Żydów polskich w ZSRR w latach II wojny światowej: świadectwa zebrane przez Ministerstwo Informacji i Dokumentacji Rządu Polskiego na Uchodźstwie w latach 1942–1943*, oprac. M. Siekierski, Warszawa 2006; K. Jasiewicz, *Rzeczywistość sowiecka 1939–1941 w świadectwach polskich Żydów*, Warszawa 2009.

² S. Ciesielski, *Polacy w Kazachstanie w latach 1940–1946. Zesłańcy lat wojny*, Wrocław 1997; *idem*, *Życie codzienne polskich zesłańców w ZSRR w latach 1940–1946. Studia*, Wrocław 1997; S. Ciesielski, G. Hryciuk, A. Srebrakowski, *Masowe deportacje ludności w Związku Radzieckim*, Toruń 2004; A. Głowacki, *Ocalić i repatriować. Opieka nad ludnością polską w głębi terytorium ZSRR (1943–1946)*, Łódź 1994; *idem*, *Sowieci wobec Polaków na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej 1939–1941*, Łódź 1997 (wyd. 2, Łódź 1998); A. Kuczyński, *Polacy w Kazachstanie. Zesłania – dziedzictwo – nadzieje – powroty*, Krzeszowice 2014.

Rzeczypospolitej na uchodźstwie nad obywatelami państwa polskiego deportowanymi w głąb Związku Sowieckiego.

Pisząc ten artykuł, autor postawił sobie trzy cele. Pierwszym i najważniejszym jest jak najpełniejsze i w miarę możliwości dokładne opisanie losów Polaków zamieszkujących omawiany obszar w latach 1940–1946, ze szczególnym uwzględnieniem ich warunków życia, doświadczeń związanych z represjami, migracjami oraz działalnością polskich instytucji na tym terenie. Drugim – szczegółowe przedstawienie procesu formowania się Delegatury Ambasady RP w obwodzie pawłodarskim, a przede wszystkim pokazanie jej struktury organizacyjnej, zadań oraz roli, jaką pełniła wobec obywateli Rzeczypospolitej osiedlonych w tym regionie. Trzecim zaś – ukazanie znaczenia działań wspomnianych instytucji w szerszym kontekście historii polskich zesłańców na terenach ZSRS podczas II wojny światowej i tuż po jej zakończeniu.

Analiza wydarzeń w obwodzie pawłodarskim pozwala nie tylko przybliżyć proces formowania się delegatury polskiej i jej rolę wobec polskiej społeczności, ale także zrozumieć złożoność losów obywateli polskich deportowanych do ZSRS w latach 1940–1946. Ich losy oraz tragiczne doświadczenia ukazują zarówno ograniczenia możliwości opieki i wsparcia polskich instytucji w warunkach sowieckich, jak i siłę przetrwania oraz adaptacji jednostek w obliczu ekstremalnych wyzwań.

Ważnym walorem niniejszego opracowania jest oparcie się na unikatowych źródłach pochodzących – jak wspomniano – z Kazachstanu, ale także z Wielkiej Brytanii, Polski oraz Stanów Zjednoczonych, co pozwala spojrzeć na historię omawianego obwodu w sposób szczegółowy i wieloaspektowy. Po raz pierwszy podjęto próbę zrekonstruowania losów Delegatury Ambasady RP na tym obszarze. Dodajmy, że historia delegatur nie była szeroko badana przez historyków i współcześnie jest słabo znana. Dzięki tej pracy możliwe jest pokazanie w mikroskali losów obywateli polskich deportowanych w głąb ZSRS w sposób ukazujący zarówno dramat indywidualnych doświadczeń, jak i mechanizmy funkcjonowania polskich instytucji w trudnych warunkach ZSRS.

Niniejsze badanie wypełnia lukę w dotychczasowej literaturze, dokumentując realia życia zesłańców z ziem II Rzeczypospolitej w obwodzie pawłodarskim i podkreślając znaczenie działań Delegatury Ambasady RP jako ważnego ogniwa w historii Polaków i obywateli polskich na terenach Związku Sowieckiego. Przedstawiona analiza pozwala jednocześnie lepiej zrozumieć, w jaki sposób doświadczenia jednostek odzwierciedlają szersze procesy dziejowe, związane z deportacjami, przymusową migracją i próbami przetrwania w ekstremalnych warunkach.

Na początek warto nakreślić ramy historyczne i geograficzne tej pracy. Obwód pawłodarski, z centrum w mieście Pawłodar, został utworzony 15 stycznia 1938 r. na podstawie decyzji Prezydium Rady Najwyższej ZSRS. Był położony w północno-wschodniej części Kazachskiej SRS. Obecnie, po niewielkich zamianach terytorialnych,

stanowi część Republiki Kazachstanu. Według spisu ludności z 1939 r. zamieszkiwało go 251 257 osób, w tym 33 809 w miastach oraz 217 448 na terenach wiejskich³. Pierwszym sekretarzem (formalnie pierwszą osobą władz obwodowych) Pawłodarskiego Komitetu Partii Komunistycznej był Aleksandr Oniszyn. Obszar ten jest bardzo bogaty w surowce mineralne, jak węgiel, złoto, metale kolorowe, metale ziem rzadkich itd. Ta okoliczność spowodowała gwałtowny rozwój miejscowego przemysłu w latach trzydziestych–czterdziestych XX w., za czym poszło powstanie obozów pracy przymusowej Gułagu (Главное управление исправительно-трудовых лагерей, Główny Zarząd Poprawczych Obozów Pracy) oraz przymusowe przemieszczenia do tego regionu darmowej siły roboczej, w tym obywateli Rzeczypospolitej.

Pierwsi mieszkańcy okupowanej Polski zostali wywiezieni do obwodu pawłodarskiego już podczas pierwszej fali deportacji, 10 lutego 1940 r. Do rejonu bajanaulskiego zostało wówczas zesłanych 1108 osób⁴ (291 rodzin, w tym 350 mężczyzn, 360 kobiet oraz 398 dzieci i młodzieży do 18. roku życia)⁵. Ludzie ci znaleźli się pod zarządem komszanki w specposiołku Majkain-Zołoto, w odległości 130 km od Pawłodaru. Druga fala wywózek, rozpoczęta 13 kwietnia 1940 r., była o wiele liczniejsza. W jej wyniku do Kazachskiej SRS przemieszczono ponad 61 tys. obywateli II Rzeczypospolitej, w tym 11 411 do obwodu pawłodarskiego. Spośród tych ostatnich, do kolchozów skierowano 4685 osób, do sowchozów 5081, a reszta – 1645 ludzi – zapewne została rozlokowana w miastach⁶. Pierwotnie planowano, że w obwodzie tym zostanie rozmieszczonych 20 tys. rodzin, jednak – jak obliczono – ilość mieszkań w kolchozach oraz możliwości zatrudnienia pozwalały na ściągnięcie tylko ok. 7 tys. osób. Jak widać, obliczenia te nie przełożyły się na ostateczną liczbę deportowanych, która prawie dwukrotnie przekraczała zasoby dostępnych mieszkań⁷. Według notatki NKWD (Народный комиссариат внутренних дел, Ludowy Komisariat Spraw Wewnętrznych) obwodu pawłodarskiego z 25 września 1940 r. na terenie tej jednostki administracyjnej przebywało wówczas 11 201 specprzesiedleńców i administracyjnie zesłanych obywateli Rzeczypospolitej⁸. Niewielka różnica pomiędzy tą dokumentacją a liczbą zesłanych najprawdopodobniej

³ Т. Инсебаев, *Павлодарская область: страницы истории*, т. 6, Павлодар 2017, s. 53–57.

⁴ *Deportacje Polaków i obywateli polskich do Kazachstanu w latach 1936–1941. Dokumenty ze zbiorów Archiwum Prezydenta Kazachstanu*, wstęp i oprac. D. Panto, Gdańsk 2019, s. 24.

⁵ Государственный Архив Российской Федерации (dalej: ГАРФ), Ф. 9476, Оп. 1, Д. 62, Справка о трудпоселенцах и спецпереселенцах – осанниках и беженцах по республикам, краям и областям, 1 VII – 1 IX 1940, k. 72–80; według statystyki na dzień 1 I 1941 r. w obwodzie pawłodarskim przybywało 1250 osadników, od momentu deportacji (10 II 1940 r.) w rodzinach deportowanych urodziło się 21 dzieci, zmarło zaś 107 osób. ГАРФ, Ф. 9476, Оп. 1, Д. 62, Справка о трудпоселенцах и спецпереселенцах – осанниках и беженцах по республикам, краям и областям, 1 VII – 1 IX 1940, k. 67.

⁶ ГАРФ, Ф. 9476, Оп. 1, Д. 61, Основные документы по вопросам спецпереселенцев, 1940, k. 126.

⁷ *Deportacje Polaków i obywateli polskich do Kazachstanu w latach 1936–1941. Dokumenty ...*, s. 122–123.

⁸ *Informacja o polskich deportowanych rozmieszczonych i zatrudnionych w obwodzie pawłodarskim [w:] Deportacje Polaków...*, s. 134.

wynika ze śmiertelności wśród przybyszów, być może niektórzy zostali także przeniesieni do innych obwodów. Według wspomnianej notatki kołchozy i sowchozy, do których trafili Polacy, były przeludnione, co powodowało brak pracy i miejsc do zamieszkania. W rezultacie w obwodzie pracowało niespełna 5235 deportowanych, czyli ok. 45 proc. Reszta była skazana na głód, odnotowywano przypadki opuchlizny i niedożywienia⁹. Mimo że wielu przybyszów z ziem polskich było dobrze wykształconych (inżynierowie, lekarze, agronomowie itd.), ich umiejętności i wiedza nie były wykorzystywane przez lokalną administrację. Nawet wtedy, gdy brakowało jakiegoś specjalisty (zazwyczaj lekarza), urzędnicy obwodowi i rejonowi nie dopuszczali Polaków do pracy, często kosztem zdrowia i życia swoich rodaków. Niekiedy miejscowi kierownicy przedsiębiorstw, kołchozów i specposiołków tłumaczyli takie zachowanie brakiem pracy i mieszkań, stwierdzając: „NKWD ich przywiozło, niechaj zaopatruje ich w żywność, da im pracę i buduje dla nich domy”¹⁰. Różnice w traktowaniu dotyczyły nawet poszczególnych grup Polaków, którzy – w zależności od fali deportacji – mieli formalnie różny status¹¹.

Do najbardziej dotkliwych należał problem mieszkaniowy, zwłaszcza w kontekście surowych zim, charakterystycznych dla północnego Kazachstanu. Lokalne władze nie podjęły działań w celu zapewnienia odpowiednich warunków bytowych przybyszom, którzy w zdecydowanej większości zostali zakwaterowani w budynkach gospodarczych – oborach, szopach, łązniach czy stajniach – pozbawionych okien i drzwi, a często także możliwości ogrzewania. Obiekty te nie spełniały podstawowych norm sanitarnych, co narażało zesłańców na choroby, wychłodzenie i wyczerpanie.

Nawet gdy komuś udało się znaleźć i wynająć mieszkanie, jego koszt był zazwyczaj bardzo wysoki i wynosił od 50 do 100 rubli miesięcznie. Nierzadko był pobierany w postaci odzieży lub przedmiotów codziennego użytku. Po wyczerpaniu środków finansowych deportowani byli eksmitowani przez właścicieli. Co istotne, ceny towarów i usług dla Polaków były zazwyczaj znacznie wyższe niż dla ludności sowieckiej. W rezultacie wiele osób, zwłaszcza po wyczerpaniu przywiezionych z kraju zapasów, żyła w nędzy. Według świadectwa z 1941 r. „[...] po kołchozach spotyka się dużą ilość osób opuchłych z głodu, odżywiających się niecodziennie, w łachmanach nieprzykrywających ich nagości, z reguły bosych”¹².

⁹ *Ibidem*, s. 134.

¹⁰ *Ibidem*, s. 144.

¹¹ Warto zaznaczyć różnicę między sytuacją osadników wojskowych i leśników deportowanych w lutym a sytuacją kontyngentu przesiedlonego w kwietniu. Pierwsi zostali wysłani do przydzielonych im miejsc pracy, drudzy zaś musieli samodzielnie znaleźć źródło utrzymania. Także ogólna sytuacja późniejszej fali represjonowanych była znacznie gorsza (warunki mieszkaniowe, żywność itp.) niż ich poprzedników, których wysiedlono do Kazachskiej SRS w lutym 1940 r. *Deportacje Polaków...*, s. 25.

¹² Polski Instytut Spraw Międzynarodowych (dalej: PISM), Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum gen. Sikorskiego, A.7/307/34, Sprawozdanie z działalności Zakładów Opieki Ambasady RP w ZSRR (za czas od 1 XI [19]41 do 15 II [19]43 r.), k. 122.

Zdarzały się sytuacje, gdy miejscowi mężczyźni nakłaniali deportowane kobiety do współżycia, obiecując w zamian lepsze warunki bytowe lub dostęp do deficytowych towarów. Skrajnie trudne realia doprowadzały niektórych zesłańców do desperackich decyzji – zdarzały się próby samobójcze, niekiedy matki, nie mając możliwości zapewnienia potomstwu pożywienia, oddawały je do sowieckich domów dziecka¹³. W ogóle los najmłodszych należał do najtragiczniejszych. Szkoły nie przyjmowały ich do swoich klas, a sieroty, które trafiały do sowieckich placówek opiekuńczych, zazwyczaj ulegały wynarodowieniu przez wychowawców.

W obwodzie panował chaos i brak informacji na temat statusu przesiedleńców oraz zasad postępowania z nimi. Przewodniczący kołchozów i sowchozów nie mieli pełnej wiedzy na temat ich praw i obowiązków, w tym różnic wynikających ze statusu prawnego osób deportowanych w różnych falach. Prowadziło to do nadużywania władzy, choć czasem – przeciwnie – do względnie liberalnego postępowania z zesłańcami. Zdarzające się przypadki małżeństw, zawieranych pomiędzy miejscową ludnością (głównie mężczyznami, w tym członkami partii komunistycznej) a deportowanymi kobietami, także rodziły liczne wątpliwości natury prawnej i społecznej, na które NKWD nie potrafiło udzielić jednoznacznych odpowiedzi.

Jednocześnie funkcjonariusze bezpieki prowadzili stałą inwigilację Polaków, usiłując pozyskać informatorów spośród nich. Według danych operacyjnych NKWD w obwodzie pawłodarskim aresztowano 176 osób pochodzenia polskiego podejrzanych o działalność donosicielską¹⁴. Wiadomości przekazane przez denuncjatorów bywały podstawą przesładowań – w tym aresztowań – i szantażowania zesłańców.

Po wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej 22 czerwca 1941 r., z powodu strat poniesionych przez Armię Czerwoną oraz w związku z potrzebą uregulowania stosunków pomiędzy państwami walczącymi z III Rzeszą, władze w Moskwie, głównie pod naciskiem brytyjskim, nawiązały kontakty dyplomatyczne z rządem polskim na uchodźstwie. 30 lipca 1941 r. podpisano umowę między Rzeczpospolitą a ZSRS, znaną jako układ Sikorski-Majski. Dokument ten budził wiele sprzeciwów i kontrowersji wśród

¹³ „W rejonie pawłodarskim jedna z przesiedlonych, Maria Harbuz, po przyjeździe do wydziału rejonowego NKWD oznajmiła: „Niż tak żyć, ja lepiej zakończę życie samobójstwem, tylko niechaj władza sowiecka nie zostawi moich dzieci”, *Informacja o polskich deportowanych rozmieszczonych i zatrudnionych w obwodzie pawłodarskim* [w:] *Deportacje Polaków...*, s. 149; Janina Grochocka, organizatorka opieki społecznej w Pawłodarze, w swoich zeznaniach w Teheranie w 1943 r. tak to komentowała: „Były wypadki, że matki patrząc na głód swych dzieci, oddawały je do sierocińca. Z chwilą [wprowadzenia] oszczędności wywołanych wojną, wszystkie te dzieci matkom oddano. Już jednak wtedy wszystkie dzieci cierpiały w sierocińcach głód, były brudne i miały świerzb, b[ardzo] często kradły, uciekały, wałęsały się”, *Protokół przesłuchania świadka, nr 165 G. Janiny* [w:] *W czterdziestym nas matko na Sybir zesłali ...*, wybór i oprac. J. Gross, I. Grudzińska-Gross, Londyn 1983, s. 483.

¹⁴ *Informacja o polskich deportowanych rozmieszczonych i zatrudnionych w obwodzie pawłodarskim* [w:] *Deportacje Polaków...*, s. 155.

części polskich polityków emigracyjnych. Zwracali oni uwagę, że w ówczesnej sytuacji jego treść mogłaby być korzystniejsza dla Polski i zawierać konkretne decyzje na temat przyszłych granic. Niemniej stanowił on podstawę prawną uregulowania relacji między obu państwami. Diametralnie zmienił nastawienie lokalnych i centralnych władz sowieckich do Polaków, którzy w ich oczach stali się formalnie sojusznikami Moskwy, a także umożliwił formowanie Armii Polskiej w państwie sowieckim oraz stworzenie sieci delegatur Ambasady RP w celu odnalezienia obywateli Rzeczypospolitej, ich rejestracji oraz zapewnienia im wszelkiej możliwej opieki i pomocy. Delegatury, wraz z rozbudowaną siecią placówek mężów zaufania, stanowiły agendy państwa polskiego na całym terytorium ZSRS.

W protokole do układu znajdował się następujący zapis: „Z chwilą przywrócenia stosunków dyplomatycznych rząd Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich udzieli amnestii wszystkim obywatelom polskim, którzy są obecnie pozbawieni swobody na terytorium Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich bądź jako jeńcy wojenni, bądź z innych odpowiednich powodów”¹⁵. Owa „amnestia” spowodowała chaotyczny i niekontrolowany ruch ludzi – zwolnionych z obozów i specposiołków – na południe, w miejsca formowania się Armii Polskiej w ZSRS. Masy Polaków, gwałtownie się przemieszczając, zmieniały statystyki zamieszkania w poszczególnych obwodach, co bardzo utrudnia stworzenie rzetelnego obrazu ich rozmieszczenia w okresie 1941–1942.

DZIAŁALNOŚĆ DELEGATURY W PAWŁODARZE

Jeszcze przed oficjalnym powstaniem Delegatury Ambasady RP w Pawłodarze i uzyskaniem przez nią formalnego statusu, w listopadzie i grudniu 1941 r. działał Komitet Pomocy Obywatelom Polski pod przewodnictwem Stanisławy Strzezińskiej, żony zastępcy wojewody wołyńskiego Ignacego Strzezińskiego¹⁶. Sekretarzem komitetu była jego inicjator i założycielka, Janina Grochocka¹⁷. Celem działania tej organizacji było udzielanie

¹⁵ Cyt. za: W. Materski, *Na Wiedcie. II Rzeczpospolita wobec Sowietów 1918–1943*, Łódź 2005, s. 632.

¹⁶ Ignacy Strzeziński (1896–1940), polski samorządowiec, prawnik, wicewojewoda wołyński (1938–1939), zamordowany przez NKWD w 1940 r. w Bykowni.

¹⁷ Janina Grochocka (z domu Winkler, ur. 20 II 1904 r. w Nowym Sączu) – nauczycielka, działaczka społeczna, zesłanka, współpracowniczka Delegatury Rządu RP w ZSRS. Przed wojną uczyła w Białymstoku i Łomży. Po agresji ZSRS pracowała w szkole wiejskiej. 13 IV 1940 deportowana do obwodu pawłodarskiego, gdzie zmarł jej syn. Na zesłaniu pracowała fizycznie, działała w Komitecie Polskim w Pawłodarze. Od maja 1942 zastępca delegata RP, aresztowana przez NKWD, w październiku 1942 r. wydalona z ZSRS, *Katyń. Księga Cmentarna Polskiego Cmentarza Wojennego*, oprac. J. Kiński, red. J. Smitko-Rzeszut, Warszawa 2000, s. 196; Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), HI, zespół 35, Ambasada Polski w Związku Radzieckim, 800/35/0/-/51, Delegatura Ambasady RP w Pawłodarze, k. 1144.

wsparcia finansowego i materialnego najuboższym obywatelom Rzeczypospolitej, deportowanym do obwodu pawłodarskiego.

Grochocka tak wspominała początki działalności: „Z kilku osobami zawiązujemy Komitet Polski, który ściśle współpracuje z przedstawicielem Armii rtm. Święcickim Kazimierzem. Przed jego przybyciem wysyłamy 2-ch kurierów do wojska z prośbą o ratunek. »Obłastne« władze sow[ieckie] odnoszą się do tej pracy pozytywnie (uzyskanie, w miejsce 4 lokali, produktów do domu noclegowego). Rejonowe władze współpracują z naszymi mężami zaufania w sprawie poboru do armii polskiej... Samorządna praca Kom[itetu] Polskiego, usilna praca przedstawiciela Armii dała społeczeństwu polskiemu pewną postawę moralną, którą władze sow[ieckie] akceptowały”¹⁸. W grudniu 1941 r. działacze komitetu wydali w *Gospodzie Polskiej* w Pawłodarze 1400 kg chleba, rozdali 600 obiadów oraz zapewnili noclegi dla 600 osób¹⁹. Utworzenie komitetu stało się inspiracją do organizowania się dla ludności polskiej zamieszkałej w licznych kołchozach i sowchozach obwodu.

To spontaniczne pospolite ruszenie na rzecz wsparcia najuboższych Ambasada RP w ZSRR tłumaczyła później faktem, że w obwodzie pawłodarskim zgromadziła się grupa wyjątkowo ofiarnych, kompetentnych, energicznych i „wytroczonych społecznie” obywatele polskie. W ciągu dwóch miesięcy intensywnej pracy udało im się nawiązać kontakt ze skupiskami rodaków przebywających we wszystkich rejonach obwodu oraz nawiązać i utrzymać stałą łączność z ambasadą w Kujbyszewie.

Pierwszym przedstawicielem rządu polskiego na uchodźstwie, który w okresie 7–25 października 1941 r. odbył podróż służbową do obwodu pawłodarskiego, był delegat Wojska Polskiego na obwody pawłodarski i semipałatyński, por. Wiktor Regini (Ragina)²⁰. Miał on poinformować obywateli polskich o możliwościach wstąpienia do formującej się armii gen. Władysława Andersa i przeprowadzić mobilizację. Oficer dokonał rejestracji obywateli Rzeczypospolitej, ewidencji ochotników i żołnierzy, a w niektórych rejonach mianował także mężów zaufania.

Regini pozostawił interesujący raport z podróży. Odnosił, że w omawianym regionie ok. 35 proc. obywateli polskich żyło w skrajnej nędzy. Dokument ten jego autor zakończył apelem do gen. Leopolda Okulickiego o skierowanie do Pawłodaru stałego przedstawiciela wojska, zważywszy bowiem na odległości, chaos logistyczny oraz wielką liczbę zesłańców z Polski, nie miał możliwości obsłużenia dwóch obwodów²¹.

¹⁸ AAN, HI, zespół 35, Ambasada Polski w Związku Radzieckim, 800/35/0/-/51, Delegatura Ambasady RP w Pawłodarze, k. 1180, zeznania Janiny Grochockiej.

¹⁹ PISM, Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum gen. Sikorskiego, A.7/307/34, Sprawozdanie z działalności Zakładów Opieki Ambasady RP w ZSRR (za czas od 1 XI [19]41 do 15 II [19]43 r.), k. 122.

²⁰ Porucznik Wiktor Regini (Ragina, Regini, Reini) był jednym z pierwszych oficerów rejestracyjnych na terenie całego ZSRR, Z.S. Siemaszko, *W sowieckim osaczeniu. 1939–1943*, Londyn 1991, s. 183.

²¹ PISM, A.7.307/15a, Delegatura w Pawłodarze, k. 5.

W rezultacie 22 listopada 1941 r. przedstawicielem armii w obwodzie pawłodarskim został wspomniany wyżej rtm. Święcicki. Do przyjazdu właściwego delegata, w porozumieniu z Komitetem Polskim, dbał on o najbardziej potrzebujących Polaków. Był przez nich lubiany i ceniony, a także poważany przez władze sowieckie²². Zorganizował w Pawłodarze Biuro Pełnomocnika, w którym pracowali Zofia Sawicka, Władysław Janiszewski²³ i Oskar Wińcza²⁴. Pierwsza prowadziła rejestrację obywateli polskich, drugi zajmował się całością korespondencji Przedstawicielstwa, a trzeci²⁵ kierował sprawami prawnymi. Cała trójka została oficjalnie zgłoszona do Sztabu Armii Polskiej jako urzędnicy wojskowi. 15 marca 1942 r. rtm. Święcicki powrócił do wojska, a jego obowiązki przejął ówczesny delegat Ambasady RP w Pawłodarze²⁶, Stanisław Lickindorf²⁷.

W styczniu 1942 r. powołano w stolicy omawianego obwodu Delegaturę Ambasady RP, a dotychczasowi urzędnicy przedstawicielstwa stali się jej pracownikami. W nocy z 10 stycznia tego roku objęcie nowej funkcji przez Lickindorfa zostało zgłoszone do Ludowego Komisariatu Spraw Zagranicznych ZSRS. Delegat objął nowe stanowisko

²² Chociaż zastępca delegata Michał Gołowski negatywnie wypowiadał się na temat jego pracy: „por. Regni był około 10 dni, pozostawił po sobie złe wrażenie i opinie...”, AAN, HI, zespół 35, Ambasada Polski w Związku Radzieckim, 800/35/0/-/51, Delegatura Ambasady RP w Pawłodarze, k. 1114.

²³ Władysław Janiszewski (ur. 30 VI 1895 r. w Zambrowie) – urzędnik państwowy, zesłaniec, pracownik Delegatury Rządu RP w ZSRS. Uczestnik wojny polsko-bolszewickiej. Po 1925 r. referent w Urzędzie Wojewódzkim w Łucku. Po agresji ZSRS szykanowany, 13 IV 1940 deportowany z żoną do obwodu pawłodarskiego. Od 1942 r. kierował biurem rejestracyjnym Armii Polskiej i działem paszportowym Delegatury Ambasady RP. Aresztowany przez NKWD, po brutalnym śledztwie zwolniony 28 X 1942 r. i wydany z ZSRS. Na początku grudnia 1942 r. przebywał już w Teheranie, AAN, HI, zespół 35, Ambasada Polski w Związku Radzieckim, 800/35/0/-/51, Delegatura Ambasady RP w Pawłodarze, k. 1173–1176, zeznania Władysława Janiszewskiego.

²⁴ AAN, HI, zespół 35, Ambasada Polski w Związku Radzieckim, 800/35/0/-/51, k. 1180, zeznania Janiny Stradyń.

²⁵ Oskar Wińcza (ur. 15 V 1878 r. w majątku Mieczysławów, woj. wileńskie) – prawnik, sędzia, zesłaniec, pracownik Delegatury Rządu RP w ZSRS. Absolwent prawa Uniwersytetu Warszawskiego, sędzia grodzki. Aresztowany 29 IX 1939 r. przez NKWD, w 1940 r. deportowany do Kraju Krasnojarskiego. Po „amnestii” osiadł w Pawłodarze, gdzie był radcą prawnym przy Armii Polskiej, a potem w Delegaturze RP. Aresztowany w nocy z 19 na 20 VII 1942 r. za rzekomą działalność antysowiecką, zwolniony 28 X 1942 r. z nakazem opuszczenia ZSRS, AAN, HI, zespół 35, Ambasada Polski w Związku Radzieckim, 800/35/0/-/51- Delegatura Ambasady RP w Pawłodarze, k. 1219–1228, zeznania Oskara Wińczy.

²⁶ PISM, A.7.307/15a, Delegatura w Pawłodarze, k. 29.

²⁷ Stanisław Lickindorf (ur. 8 V 1914 r. we Włodzimierzu Wołyńskim, zm. 17 X 1979 r. w Salisbury, Rodezja) – porucznik kawalerii, dyplomata, attaché Ambasady RP w Kujbyszewie i delegat w Pawłodarze. Jeden z siedmiu dyplomatów przybyłych z Wielkiej Brytanii do pracy w ZSRS. W 1944 r. walczył pod Monte Cassino w Pułku Ułanów Karpackich, ranny, odznaczony Krzyżem Walecznych. Po wojnie osiadł w Rodezji. Ceniony za obiektywizm, uczciwość i równe traktowanie wszystkich obywateli polskich, PISM, A.7.307/15a, Delegatura w Pawłodarze; PISM, A. XII.85/121/ 551, Wniosek na odznaczenie Krzyżem Walecznych; S. Kot, *Listy z Rosji do Gen. Sikorskiego*, Londyn 1956, k. 382; W. Grabowski, *Kurierzy cywilni („kociaki”) na spadochronach. Zarys problematyki*, „Zeszyty Historyczne, Si vis pacem, para bellum: bezpieczeństwo i polityka Polski” 2013, t. 12, s. 185; AAN, HI, zespół 35, Ambasada Polski w Związku Radzieckim, 800/35/0/-/51, Delegatura Ambasady RP w Pawłodarze, k. 1154–1165.

dopiero 17 lutego²⁸. Pierwotnie siedziba Delegatury mieściła się za miastem (albo na jego obrzeżach), dopiero później została przyniesiona do centrum, na ul. 25 Oktiabria 23²⁹. Jej działalność miała obejmować teren obwodu pawłodarskiego, który – według dokumentów Ambasady RP w Kujbyszewie – zamieszkiwało wówczas ok. 10 700 obywateli Rzeczypospolitej, co potwierdzają przytoczone powyżej statystyki sowieckie. Zawarte w notatce dane ukazują przekrój narodowościowy deportowanych. I tak Polacy stanowili 75 proc., Białorusini – 10 proc., Żydzi – 8 proc., Ukraińcy – 7 proc. ogółu przesiedlonej ludności. Struktura demograficzna wskazywała na przewagę kobiet (55 proc.) nad dziećmi (30 proc.) i mężczyznami (15 proc.). Pod względem wykonywanego zawodu i poziomu wykształcenia grupę tę tworzyły następujące grupy: inteligencja – 35 proc., osoby prowadzące gospodarstwa domowe – 15 proc., rzemieślnicy – 10 proc., chłopi – 10 proc., młodzież szkolna i dzieci – 30 proc.³⁰ Tylko od 4,5 do 6 tys. z nich znalazło zatrudnienie. Stanowcza większość – 70 proc. – pracowała jako robotnicy rolni w kołchozach i sowchozach, po 10 proc. w kopalniach, biurach i jako robotnicy wykwalifikowani. Największe skupiska obywateli polskich znajdowały się w Pawłodarze i Majkainie.

Najważniejszą sprawą dla Lickindorfa było zorganizowanie sieci mężów zaufania. W piśmie do obwodowego komitetu wykonawczego z 19 lutego 1942 r. przedstawił do akceptacji ich listę³¹. Kolejną kwestią była pomoc obywatelom polskim przebywającym w obwodzie pawłodarskim.

Tabela 1. Obecność obywateli polskich w obwodzie pawłodarskim

Nr	Rejon	Liczba obywateli polskich	Mąż zaufania	Adres siedziby
1	Kujbyszewski	970	Anna Girejewa	Krasnokutsk, ul. Lenina 71
2	Maksymogorkowski	1060	Rajmunda Załuska	Kacziry, ul. Telegrafnaja 15

²⁸ Wyjechał z Kujbyszewa do Pawłodaru 6 II 1942 r. Ambasada w telegramie zwracała się z prośbą o „udzielanie pomocy i ułatwianie tworzenia delegatury i wykonywania jego obowiązków”. Государственный Архив Павлодарской Области (ГАПО), Ф. 646, Оп. 1, Д. 213, Телеграмма Польского посольства Павлодарскому облисполкому об оказании содействия представителю Польского посольства по Павлодарской области атташе С. Ликкиндорфу в устройстве бюро и исполнении обязанностей Л.144, 144об.

²⁹ AAN, HI, zespół 35, Ambasada Polski w Związku Radzieckim, 800/35/0/-/51, Delegatura Ambasady RP w Pawłodarze, k. 1134.

³⁰ PISM, A.7.307/15a, Delegatura w Pawłodarze, k. 1.

³¹ Tabela na podstawie: PISM, A.7.307/15a, Delegatura w Pawłodarze, s. 3; ГАПО, Ф. 646, Оп. 1, Д. 213, Письмо представителя Польского посольства по Павлодарской области атташе С. Ликкиндорфа Павлодарскому облисполкому № 2/42 о доверенных лицах представительства Польского посольства в Павлодарской области. Л. AAN, 130об. W tabeli zaprezentowano różne pisownie nazwisk, spotykane w różnych dokumentach.

№	Rejon	Liczba obywateli polskich	Mąż zaufania	Adres siedziby
3	Jurljutubski (Urlutiubski)	573	Franciszek Kaszyński ³²	Zelezianka, ul. Lenina 54
4	Irtyski ³³	880	Solomon Fuks (Fuchs) ³⁴ (Janusz Fuks) ³⁵	Irtyszk
5	Kaganowiczewski	860	Feliks Leszczyk ³⁶	Jermak
6	Bajanaulski	1828	Leon Charowski ³⁷ (dla Majkain-Zołoto – Bazyli Kuc ³⁸ , dla Ekibastuzugol – Zofia Ossowska)	Majkain-Zołoto, ul. Kalinina 10

³² Kaszyński Franciszek, ur. w 1899 r. we Lwowie. Skazany przez Kolegium Specjalne NKWD w 1940 r., zwolniony z obozu w ramach tzw. amnestii. W 1943 r. aresztowany i osadzony z wyrokiem na 10 lat więzienia. W trakcie swojej pracy w Pawłodarze ściśle współpracował z Kazimierzem Święcickim oraz Stanisławem Lickindorfem. ГАПО, Ф. 864, Оп. 3с, Д. 1702, Приговор Павлодарского областного суда по обвинению Б.Я. Куца по ст. ст. 58 п. 10 ч. 2 и 58 п. 11 УК РСФСР, k. 7–9.

³³ Janusz Fuks (zob. przypis 35) po śmierci ojca Salomona (zob. przypis 34) pełnił funkcję męża zaufania Polaków w rejonie irtyskim (Kazachstan). Wspominał, że miejscowa placówka polska prowadziła ożywioną działalność społeczną. Zorganizowano świetlicę oraz stołówkę dla Polaków, kierowaną przez Zofię Nietupską. Żywność pochodziła z przydziałów władz sowieckich, dostaw Delegatury RP i zakupów na bazarze. Dla uświetnienia Bożego Narodzenia każdemu Polakowi podarowano kawałek kielbasy i jajko. J. Fuchs, *Rodzina Fuchsów: Irtyski – Pawłodar* [w:] T. Mikulski, *Fotografia zbiorowa Polaków...*, s. 365–367.

³⁴ Fuks (Fuchs) Salomon, dziennikarz pochodzący z Łodzi, 13 IV 1940 r. deportowany z Białegostoku, 2 VI 1942 r. zmarł na atak serca. Wraz z nim na zesłaniu przebywała żona Helena i syn Janusz. T. Mikulski, *Fotografia zbiorowa Polaków...*, s. 200.

³⁵ Fuks (Fuchs) Janusz, syn Salomona, ur. w 1920 r. w Łodzi. Maturę zdał w 1937 r., po ukończeniu Gimnazjum Kupców. Przed wybuchem wojny zdążył ukończyć jeden kurs uniwersytetu na kierunku inżynierskim (elektryk) w Manchesterze (Fakultet Nauk Ścisłych, Wydział Elektryczny). Został deportowany z Białegostoku w kwietniu 1940 r. Po „amnestii” pracował w Delegaturze Ambasady RP jako mąż zaufania, a po jej zamknięciu od sierpnia 1944 r. w ZPP (w 1943 r. przez pół roku przebywał w szpitalu, leczył urazy, których doznał w wypadku samochodowym), AAN, sygnatura 291, Związek Patriotów Polskich w ZSRR, Aktywiści ZPP w obwodzie Pawłodar, k. 8–11.

³⁶ Leszczyk Feliks, syn Rafała, ur. w 1906 r. w mieście Hoduciszki w woj. wileńskim. Przed II wojną światową służył w Wojsku Polskim w stopniu kaprała. Od jesieni 1941 r. pracował jako oficer rejestracyjny Armii Polskiej w ZSRS. W grudniu 1943 r. skazany przez sąd sowiecki na 10 lat obozów, ГАПО, Ф. 864, Оп. 3с, Д. 1703, Обвинительное заключение по следственному делу № 5528 по обвинению Ф.Р. Лещик по ст. ст. 58 п. 10 ч. 2 и 58 п. 11, и Л.С. Янушкевича по ст. ст. 16-192 п «а» ч. 2, 58 п. 10 ч. 2 и п. 11 УК РСФСР, k. 7, 7об., 8.

³⁷ Charowski Leon, zgłoszony jako mąż zaufania do Ludowego Komisariatu Spraw Zagranicznych 10 X 1941 r. AAN, HI, zespół 35, Ambasada Polski w Związku Radzieckim, 800/35/0/-/39, Kartoteka personalna, k. 152.

³⁸ Bazyli Kuc (ur. 31 III 1893 r. we wsi Kućki, woj. nowogródzkie, zm. 17 XI 1944 r. w Pawłodarze) – działacz społeczny, wójt gminy Traby, poseł na Sejm III kadencji z listy BBWR. Absolwent szkoły

Nr	Rejon	Liczba obywateli polskich	Mąż zaufania	Adres siedziby
7	Pawłodarski	489	Szymańska Maria ³⁹	Pawłodar, ul. Abaja 216
8	Bezkaragajskij	1051	Helena Głodik-Roszkowska (Brykier (Brykner) Natalia ⁴⁰)	Semijarsk, ul. Klubina 12
9	Majski	432	Helena Sosińska ⁴¹ (Feler Maria)	Majsk
10	Lebiaziński	brak danych	Irena Brzozowska (Dybczyńska Maria)	Lebiaże
11	Łozowski	brak danych	Wiera Kołasiewicz ⁴²	
12	Cuirupiński	brak danych	Ewa Podwińska	Szczerbakty

Praca mężów zaufania w terenie była wyjątkowo trudna i wyczerpująca. Obywatele polscy często zatrudniani byli jedynie przy pracach sezonowych, jak zbiory zboża czy wykopki. Brak pracy zimą, w połączeniu z niekorzystnymi warunkami pogodowymi, negatywnie wpływał na stan zdrowia oraz kondycję psychiczną tej części deportowanych.

Dodatkowym utrudnieniem była słaba komunikacja pomiędzy Pawłodarem a rejonami i odległymi miejscowościami obwodu. Problemem pozostawała dość słabo rozwi-

rzemieśniczej w Petersburgu, żołnierz armii gen. Kołczaka. Po 1921 r. prowadził gospodarstwo w Polsce, wspierał białoruską młodzież. W czasie okupacji sowieckiej aresztowany i zesłany do Gułagu. Zwolniony po „amnestii”, w Pawłodarze działał jako mąż zaufania. Ponownie aresztowany w 1943 r., zmarł w więzieniu rok później, ГАПО, Ф. 864, Оп. 3с, Д. 1702, Приговор Павлодарского областного суда по обвинению Б.Я. Куца по ст. ст. 58 п. 10 ч. 2 и 58 п. 11 УК РСФСР, к. 7; „*Ich losy*” – *wychowankow i absolwentów gimnazjum im. Jana Śniadeckiego w Oszmianie 1939–1945*, oprac. J. Hryniewicz, Gdańsk 1990, s. 54–55; T. Mikulski, *Fotografia zbiorowa Polaków...*, s. 275–276.

³⁹ Maria Szymańska (ur. w 1888 r. w Lublinie) – żona prezydenta Białegostoku Bolesława Szymańskiego. Po jego aresztowaniu przez NKWD w 1939 r. została 13 IV 1940 r. deportowana do Kazachstanu. Po ogłoszeniu „amnestii” pracowała w Delegaturze Ambasady RP w Pawłodarze jako mąż zaufania w mieście i rejonie pawłodarskim, prowadząc jednocześnie świetlicę dla Polaków. W grudniu 1943 r. skazana przez sąd sowiecki na 10 lat łagrów, ГАПО, Ф. 864, Оп. 3с., Д. 1701, Обвинительное заключение по следственному делу № 5545 по обвинению Г.Б. Калиновой, М.И. Шиманской, Б.Ф. Яцино по ст. ст. 16-192 п «а» ч. 2, 58 п. 10 ч. 2 и 58-11 УК РСФСР, к. 3, 3о6., 4, 4о6.

⁴⁰ Brykier (Brykner) Natalia, córka Konstantego, zgłoszona do LKSZ 16 V 1942 r., zatwierdzona 9 VI 1942 r. AAN, HI, zespół 35, Ambasada Polski w Związku Radzieckim, 800/35/0/-/39, Kartoteka personalna, k. 149.

⁴¹ Deportowana do Majskiego Rudnika, T. Mikulski, *Fotografia zbiorowa Polaków...*, s. 325.

⁴² Kołasiewicz Wiera, córka Andrzeja, ur. w 1910 r. we wsi Stcy, woj. wołyńskie. Nauczycielka katechizmu, żona oficera WP aresztowanego w 1940 r., aresztowana 8 III 1943 r., deportowana do Kazachstanu 13 IV 1940 r.

nięta łączność telefoniczna, telegraficzna, a nawet pocztowa. Sytuacja logistyczna stała się wyjątkowo trudna podczas kazachskiej ostrej zimy. Do kwietnia 1942 r., kiedy wprowadzono przekazywanie wiadomości przez kurierów, delegatura była w praktyce niemal całkowicie odcięta od ambasady. W początkowym okresie trudności komunikacyjne i transportowe uniemożliwiały Lickindorfowi przeprowadzenie objazdu obwodu, przygotowanie stosownych sprawozdań oraz podjęcie niezbędnych interwencji u władz rejonowych i obwodowych w sprawach pilnych, dotyczących życia i zdrowia obywateli polskich⁴³.

Na początku wiosny 1942 r. do najpilniejszych potrzeb delegat zaliczał brak wystarczającej ilości żywności oraz odzieży. Posiadane środki finansowe nie rozwiązywały problemu, gdyż dostępność tych dóbr na lokalnym rynku była ograniczona. Mimo to – według Lickindorfa – morale obywateli polskich w obwodzie pawłodarskim pozostawało stosunkowo wysokie⁴⁴.

Delegat wskazywał również, że na „jego” terenie przebywało wielu przedstawicieli inteligencji, których określał jako jednostki wybitne. Zauważał, że były to osoby stosunkowo młode, co – w jego ocenie – stanowiło kapitał dla przyszłości Polski. W swoich raportach podkreślał szczególne zdolności umysłowe Janusza Fuksa, męża zaufania na rejon irtyski, wskazując na jego nieprzeciętne kompetencje i zaangażowanie. Akcentował także znaczący udział kobiet w działalności delegatury, podkreślając ich aktywność i odpowiedzialność w realizacji powierzonych zadań.

W pierwszym okresie funkcjonowania delegatury w Pawłodarze (luty–kwiecień 1942 r.) jej stosunki z miejscowymi władzami układały się prawidłowo. We wspomnianym raporcie do Ambasady RP Lickindorf podkreślał, że jego relacje z Obwodowym Komitetem Wykonawczym i Prokuratorem były dobre, z NKWD i Miejskim Komitetem Wykonawczym zaś – poprawne. Natomiast nie udało mu się skontaktować z przewodniczącym partii komunistycznej w obwodzie⁴⁵. W tym czasie władze stać było na przyjazne gesty, takie jak powitanie delegata na dworcu, związany z tym bankiet oraz rewizyty w delegaturze⁴⁶.

⁴³ Zastępca Delegata Michał Gołowski tak wspomina ten stan: „tylko 4 rejon: pawłodarski, łażowski, ciurupiński, kaganowiczewski, miały względnie możliwą komunikację z Delegaturą – pozostałe rejon [..] odległe od 100–350 km miały komunikację b. utrudnioną, a w okresie roztopów i wylewów Irtysza rej[ony] irtyski, kaganowiczewski, kujbyszewski, bajanaulski i majski w ogóle były odcięte”, AAN, HI, zespół 35, Ambasada Polski w Związku Radzieckim, 800/35/0/-/51, Delegatura Ambasady RP w Pawłodarze, k. 1115.

⁴⁴ PISM, A.7.307/15a, Delegatura w Pawłodarze, s. 32.

⁴⁵ „Mimo kroków z mojej strony, wizyty u sekretarza partii nie złożyłem. Za pierwszym razem »wyjechał«, za drugim »nie wrócił«, za trzecim – »zachorował«. Więcej razy o wizycie nie wspomniałem”, PISM, A.7.307/15a, Delegatura w Pawłodarze, s. 32.

⁴⁶ AAN, HI, zespół 35, Ambasada Polski w Związku Radzieckim, 800/35/0/-/51, Delegatura Ambasady RP w Pawłodarze, k. 1145.

Dzięki temu udało się Lickindorfowi pozyskać lokale niezbędne dla jego urzędu, większe przydziały żywności, a także zorganizować w Pawłodarze sierociniec oraz dom inwalidów. Ten pierwszy, w zamyśle delegatury, miał skupić w swoich murach wszystkie polskie sieroty z obwodu. W tym czasie powstały także polskie szkoły, ambulatoria, punkty dożywiania oraz kursy nauczania języka ojczystego⁴⁷. Wiosną 1942 r. na omawianym terenie funkcjonowały także „Gospoda Polska”⁴⁸, stołówka na 60 osób⁴⁹, 43 punkty dożywiania (dla przeszło 1800 dzieci), dom starców⁵⁰, 6 noclegowni, 15 świetlic, ochronka oraz 3 szkoły⁵¹.

Jednym z kluczowych obszarów działalności delegatury była kwestia stanu zdrowia obywateli polskich. Lickindorf powołał dr Halinę Skowrońską na stanowisko lekarza przy Przedstawicielstwie RP. W swoich raportach, kierowanych do delegatury i ambasady, lekarka szczegółowo opisywała sytuację zdrowotną deportowanych. Większość chorób, na które zapadali, wynikała z niedożywienia oraz ekstremalnie niskich temperatur panujących w północnym Kazachstanie. Najczęściej odnotowywano przypadki skorbutu, kurzej ślepoty, gruźlicy płuc i kości, a także „olbrzymi procent wypadków wyniszczenia ogólnego oraz niedokrwistości wtórnej spowodowanych niedożywieniem”⁵². Doktor Skowrońska pisała również o przypadkach choroby głodowej oraz zgonach spowodowanych przewlekłym niedożywieniem. W związku z koniecznością podjęcia natychmiastowych działań na rzecz poprawy sytuacji w tym zakresie, przy delegaturze w Pawłodarze otwarto ambulatorium oraz aptekę, w których bezpłatnie wydawano leki potrzebującym. Natomiast bardzo utrudniona była praca w rejonach, zwłaszcza oddalonych, w których brakowało lekarzy oraz podstawowych medykamentów, w tym witaminy C, chininy, aspiryny, środków przeciwbólowych (kodeina) i przeciwgorączkowych. W jednym z raportów Skowrońska wskazała skalę swojej działalności, podając, że w okresie od 13 marca do 27 kwietnia 1942 r. „zbadano i udzielono pomocy lekarskiej 350 osobom chorym przychodzącym, wizyt domowych u chorych obłożnie [było] 220”⁵³. Przedstawione fakty jednoznacznie ukazują skalę wyzwań, z którymi

⁴⁷ PISM, A.7/307/34, Sprawozdanie z działalności Zakładów Opieki Ambasady RP w ZSRR (za czas od 1 XI [19]41 do 15 II [19]43 r.), k. 123.

⁴⁸ Gospoda Polska została założona 10 XII 1941 r. Funkcjonowała do otwarcia stołówki w Pawłodarze. Jej pracownicy opiekowali się przybywającymi z obozów oraz najbardziej potrzebującymi obywatelami polskimi (noclegi i wyżywienie). Polacy mogli korzystać z pomocy Gospody do czasu znalezienia pracy lub rodziny, PISM, A.7/307/34, Sprawozdanie z działalności Zakładów Opieki Ambasady RP w ZSRR (za czas od 1 XI [19]41 do 15 II [19]43 r.), k. 123.

⁴⁹ Stołówka została założona w Pawłodarze 16 IV 1942 r. Dziennie mogła wydać ok. 300 obiadów.

⁵⁰ Dom starców mieścił się w dwóch lokalach. Przebywające w nich ok. 30 osób korzystało z darmowej opieki i wyżywienia.

⁵¹ S. Ciesielski, *Polacy w Kazachstanie w latach 1940–1946*, Wrocław 1996, s. 168.

⁵² PISM, A.7/307/34, Sprawozdanie z działalności Zakładów Opieki Ambasady RP w ZSRR (za czas od 1 XI [19]41 do 15 II [19]43 r.), k. 22.

⁵³ *Ibidem*, k. 23.

musiała się mierzyć służba medyczna w celu ratowania zdrowia zesłańców. Omawiany raport nie obejmuje danych dotyczących deportowanych, którzy korzystali ze szpitali sowieckich. Na marginesie pozostała również kwestia licznych wypadków przy pracy w kołchozach, sowchozach i zakładach przemysłowych, które dodatkowo obciążały i tak niewydolny system opieki nad Polakami.

W związku z dużą ilością zadań wykonywanych przez delegaturę, niezbędny był duży zespół pracowników oraz mężów zaufania w terenie. Struktura przedstawicielstwa obejmowała delegata, jego zastępcę oraz działy: opieki społecznej, gospodarczy, paszportowy, rachunkowy, wojskowy oraz porad prawnych⁵⁴. W różnych okresach pracowali w niej: zastępca delegata Michał Goławski (ogólna administracja, nadzór nad magazynami, opieka nad szkolnictwem polskim w obwodzie, opracowanie, realizacja i kontrolowanie budżetu delegatury)⁵⁵, sekretarz Halina Turkowska⁵⁶, kierownik referatu opieki Janina Grochocka (do marca 1942 r. pełniła funkcję zastępcy delegata, a zarazem kierownika wydziału opieki na obwód pawłodarski, zajmowała się wówczas całokształtem potrzeb rejonów), kierownik referatu paszportowego i kancelarii ogólnej Władysław Janiszewski, pracownik referatu prawnego – radca prawny sędzia Oskar Wińcza, księgowa Janina Stradyń⁵⁷, intendent inż. Władysław Nowicki⁵⁸, pracownik

⁵⁴ AAN, HI, zespół 35, Ambasada Polski w Związku Radzieckim, 800/35/0/-/51, Delegatura Ambasady RP w Pawłodarze, k. 1145.

⁵⁵ Michał Goławski (ur. 17 V 1904 r. w Hermanowie) – historyk, nauczyciel, działacz oświatowy. Magister historii Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie, pracował w Białymstoku jako nauczyciel i naczelnik Wydziału Oświaty Urzędu Wojewódzkiego. Po wybuchu wojny aresztowany przez Sowietów, w 1941 r. skazany na 8 lat łagru, zwolniony w ramach „amnestii”. Od 1942 r. zastępca delegata Delegatury RP w Pawłodarze i Samarkandzie. Aresztowany w lipcu 1942 r., zwolniony w październiku z nakazem opuszczenia ZSRR, AAN, HI, zespół 35, Ambasada Polski w Związku Radzieckim, 800/35/0/-/51, Delegatura Ambasady RP w Pawłodarze, k. 1112–1116, 1118, 1124.

⁵⁶ Halina Turkowska (ur. 9 VII 1921 r. w Mławie) – działaczka społeczna, zesłanka, pracowniczką Delegatury Rządu RP w ZSRS. Córką zamordowanego w Katyniu podkomisarza policji Wacława Turkowskiego. 13 IV 1940 r. deportowana z matką do Kazachstanu, pracowała przy hodowli bydła. Po „amnestii” w 1941 r. pełniła funkcję łączniczki Komitetu Polskiego w Pawłodarze, a następnie sekretarki delegata Stanisława Lickindorfa w Delegaturze RP. Aresztowana w nocy z 19 na 20 VII 1942 r., oskarżona o szpiegostwo, wydalona z ZSRS w październiku 1942 r., *Miednoje. Księga Cmentarna Polskiego Cmentarza Wojennego*, t. 2, Warszawa 2006, s. 946; AAN, HI, zespół 35, Ambasada Polski w Związku Radzieckim, 800/35/0/-/51, Delegatura Ambasady RP w Pawłodarze, k. 1133–1139.

⁵⁷ Janina Stradyń (ur. 18 III 1921 r. w Białymstoku) – księgowa, zesłanka, pracowniczką Delegatury Rządu RP w ZSRS. Córką funkcjonariusza Policji Państwowej, 13 IV 1940 r. deportowana z matką i siostrami do Kazachstanu, pracowała w kołchozie. Po „amnestii” w 1941 r. przeniósł się do Pawłodaru, zatrudniona w Przedstawicielstwie Armii Polskiej, a potem w Delegaturze Ambasady RP. Aresztowana 20 VII 1942 r. przez NKWD, oskarżona o szpiegostwo i działalność antysowiecką, 28 X 1942 r. wydalona z ZSRS, 8 XII 1942 r. przebywała w Teheranie, AAN, HI, zespół 35, Ambasada Polski w Związku Radzieckim, 800/35/0/-/51, Delegatura Ambasady RP w Pawłodarze, k. 1180, zeznania Janiny Grochockiej.

⁵⁸ Władysław Nowicki (ur. 14 VIII 1904 r. w Gostyninie) – inżynier architekt, zesłaniec. Absolwent Politechniki Warszawskiej, pracownik Zarządu Miejskiego w Białymstoku. 13 IV 1940 r. deportowany

referatu pośrednictwa pracy Leon Cybulkin⁵⁹ (pośrednictwo pracy, meldowanie na pobyt w określonym miejscu), skarbnik i jednocześnie kasjer inż. Stanisław Łączyński⁶⁰, urzędnik referatu opieki Helena Sadowska (zastępca kierownika wydziału opieki), sekretarka i koncyliarystka Nina Sajewska, opiekunka nad rodzinami wojskowymi Zofia Sawicka oraz radca prawny Stanisław Hajek (od maja 1942 r. wyjeżdżał do poszczególnych rejonów na inspekcje), urzędnik wydziału paszportowego Jadwiga Orleańska oraz pracowniczka odpowiadająca za kartoteki osobowe Irena Popławska⁶¹. Jako drwal i woźnica pracował w delegaturze Janusz Turowski, którego ojciec, dr Bolesław Turowski, dostał pracę w szpitalu miejskim w Pawłodarze, gdzie po pewnym czasie został ordynatorem oddziału chirurgicznego⁶².

Stosunki wewnątrz przedstawicielstwa były poprawne i przyjazne. Pracowników cechował entuzjazm, poświęcenie oraz chęć niesienia pomocy rodakom. Za swoją pracę urzędnicy otrzymywali wynagrodzenie w wysokości do 300 rubli (kwota ówczesnej miesięcznej pensji niekwalifikowanego pracownika w Związku Sowieckim) w produktach z magazynów. Łączyński wspominał: „Warunki pracy w delegaturze, zawsze zależne od delegata, były dobre, jak również warunki współpracy między pracownikami”⁶³.

Równocześnie „praca [w delegaturze] jest nerwowa i b. wyczerpująca”⁶⁴. Niewielkie pomieszczenie, które zajmowała, odwiedzało ponad 50 osób dzienne. Większość z nich

z ojcem i siostrą do obwodu pawłodarskiego, pracował fizycznie. Po „amnestii” został intendentem w Delegaturze RP w Pawłodarze. Aresztowany w nocy z 19 na 20 VII 1942 r., oskarżony o działalność kontrewolucyjną, zwolniony 28 X 1942 r., jeszcze tego samego dnia opuścił Pawłodar, w grudniu trafił do Teheranu, AAN, HI, zespół 35, Ambasada Polski w Związku Radzieckim, 800/35/0/-/51, Delegatura Ambasady RP w Pawłodarze, k. 1187–1189, zeznania Władysława Nowickiego.

⁵⁹ Leon Cybulkin – kierownik pośrednictwa pracy w Pawłodarze, syn Szymona i Sary z Gronów. Ukończył 6 klas gimnazjum w Białymstoku, pracował w rodzinnym browarze i hucie szkła. 13 III 1940 r. aresztowany przez NKWD, skazany na 8 lat łagru w Uchcie. Po „amnestii” w 1941 r. przeniósł się do Pawłodaru, gdzie w Delegaturze RP pomagał Żydom – obywatelom polskim. Aresztowany 20 VII 1942 r., zwolniony 29 X 1942 r., wyjechał z rodziną do Kujbyszewa, AAN, HI, zespół 35, Ambasada Polski w Związku Radzieckim, 800/35/0/-/51, Delegatura Ambasady RP w Pawłodarze, k. 1195, zeznania Leona Cybulkina.

⁶⁰ Stanisław Łączyński (ur. 11 VI 1896 r. w Warszawie) – inżynier rolnictwa, urzędnik Ministerstwa Rolnictwa i Reform Rolnych, oficer i działacz polski na zesłaniu. Ukończył Akademię Rolniczą w Dublanach i Instytut Rolniczy w Moskwie. Po deportacji 13 IV 1940 r. do obwodu pawłodarskiego pracował w Pawłodarze jako agronom, kasjer Delegatury RP i kurier polski. Kazimierza Świąckiego. Odznaczony m.in. Orderem Polonia Restituta IV kl. i Złotym Krzyżem Zasługi, AAN, HI, zespół 35, Ambasada Polski w Związku Radzieckim, 800/35/0/-/51, Delegatura Ambasady RP w Pawłodarze, k. 1204–1209, zeznania Stanisława Łączyńskiego.

⁶¹ AAN, HI, zespół 35, Ambasada Polski w Związku Radzieckim, 800/35/0/-/51, Delegatura Ambasady RP w Pawłodarze, k. 144, 1116–1117.

⁶² J. Turowski, *Krótkie wspomnienie z deportacji na Syberię* [w:] T. Mikulski, *Fotografia zbiorowa Polaków...*, s. 191.

⁶³ AAN, HI, zespół 35, Ambasada Polski w Związku Radzieckim, 800/35/0/-/51, Delegatura Ambasady RP w Pawłodarze, k. 1210, zeznania Stanisława Łączyńskiego.

⁶⁴ *Ibidem*, k. 1146.

była zestresowana, chora i znajdowała się w kryzysowych momentach życia, co niewątpliwie przekładało się na stan pracowników placówki. Ponadto przedstawicielstwo i jego pracownicy pozostawali pod ciągłą obserwacją NKWD, która nasyłała swoich agentów i nieraz uciekała się do prowokacji, zwłaszcza w sprawach paszportowych. Grochocka wspominała: „Do Lickindorfa przychodziła stale pewna kobieta, która współpracowała z NKWD i o wszystko rozpytywała. Lickindorf odpowiadał stale tak, że były to gotowe odpowiedzi dla NKWD”⁶⁵. W tych warunkach emocjonalne wyczerpanie urzędników było nieuniknione, a ich praca wymagała ponadprzeciętnej koncentracji i wysiłku.

Pogarszające się relacje pomiędzy przedstawicielstwami Polski w ZSRS a władzami sowieckimi spowodowały likwidację sieci delegatur, która rozpoczęła się w nocy z 19 na 20 lipca 1942 r.⁶⁶ W godzinach pomiędzy 1.00 a 3.00 do mieszkań Goławskiego i Nowickiego weszli pracownicy milicji i NKWD z Pawłodaru: naczelnik urzędu śledczego Zagariun, urzędnicy śledczy Korciun i Iljin oraz zastępca naczelnika NKWD obwodu Asainow z dwoma funkcjonariuszami⁶⁷. W tym samym czasie aresztowano również Lickindorfa⁶⁸, Turkowską, Grochocką, Janiszewskiego, Stradyń, Nowickiego, Cybulkina, Łączyńskiego oraz Wińczę.

Przytoczone w przypisach relacje, dotyczące momentu aresztowań i rewizji, pozwalają odtworzyć obraz działań sowieckich wobec pracowników delegatury. Wszystkie zatrzy-

⁶⁵ *Ibidem*, k. 1163.

⁶⁶ W notatce do ministra sprawiedliwości RP wyjaśniono podstawowe fakty dotyczące aresztowań i przeprowadzonych śledztw: „1. Aresztowania delegatów i mężów zaufania Ambasady RP w Kujbyszewie zostały dokonane równocześnie na całym obszarze Rosji, wyraźnie na zarządzenie władz centralnych. 2. Uzasadnienia dokonanych aresztowań szukano *ex post*. Śledztwo było skutkiem aresztowania, a nie jego przyczyną. Aresztowania były dokonane ze względów politycznych. 3. Dążono do uzasadnienia za każdą cenę. Dostosowano do tego metody badania”, AAN, HI, zespół 35, Ambasada Polski w Związku Radzieckim, 800/35/0/-/51, Notatka służbowa, k. 42.

⁶⁷ AAN, HI, zespół 35, Ambasada Polski w Związku Radzieckim, 800/35/0/-/51, Delegatura Ambasady RP w Pawłodarze, k. 1118.

⁶⁸ Stanisław Lickindorf tak wspomina ten moment: „Dnia 20.7. o godzinie 03.00 do hotelu, w którym mieszkalem, przyszedł zastępca naczelnika ob[astnego, tj. obwodowego] NKWD Asainow z oficerem NKWD i agentem i oświadczył mi, że jestem aresztowany. Zaprotestowałem, powołując się na paszport dyplomatyczny. Asainow oświadczył, że nie ma to znaczenia. Następnie przystąpiono do rewizji moich rzeczy, zabrano przy tym mój portfel ze znajdującymi się tam dokumentami, listami i szyfrem nazwisk ułożonym przeze mnie, który w swoim czasie wysłałem (w maju) (szyfrem tym nie była nadawana żadna depesza). Przewieziono mnie do miejscowego ob[astnego] NKWD, gdzie przystąpiono do spisывania moich rzeczy. Kazano mi podpisać spis sporządzonych [sic!] oraz podpisać się na wszystkich zebranych u mnie papierach. Odmówiłem, wyjaśniając: 1) nie mają prawa mnie aresztować, 2) papiery były w rękach funkcjonariuszy sowieckich i nie wiem, czy nie podrzucono mi czegoś. Sporządzono wobec tego akt, a śledczy Zielencow oświadczył mi, że [to] dopiero początek, ostrzegł przed podobną »hardością«, obrażaniem praw sowieckich i obiecał mi, że »zmięknę«. Odpowiedziałem, że nie mam powodu obserwować [tj. przestrzegać] praw państwa, które łamie swoje zobowiązania wobec mnie, choć potwierdzono mi je podpisem swego Nar-Koma na Dip-Kartoczke”, PISM, A. 11.49/SOW/29, Do materiałów w sprawie likwidacji Delegatur w ZSRR, k. 43.

mania przeprowadzono w nocy z 19 na 20 lipca, w godzinach 1.00–4.00. Do mieszkań pracowników przybywało od dwóch do sześciu funkcjonariuszy NKWD lub milicji, którzy – po okazaniu nakazu – przeprowadzali szczegółowe rewizje, trwające przeciętnie ok. dwóch godzin.

W późniejszych dniach zatrzymano i badano również ogrodnika placówki Piotra Bawarskiego i woźnego Borysewicza. W nocy z 19 na 20 lipca funkcjonariusze NKWD wtargnęli także do budynku delegatury, opieczetowując go oraz konfiskując korespondencję, dokumenty urzędowe, pieczętki, gotówkę i blankiety paszportowe⁶⁹. 20 lipca rano enkawudziści przeprowadzili rewizję magazynów delegatury, usytuowanych przy ul. Puszkina 102. Po szczegółowym spisaniu jego zawartości odeszli, zezwalając na wydawanie towarów pozostałym, wciąż czynnym polskim placówkom w obwodzie⁷⁰.

Wszyscy zatrzymani pracownicy delegatury zostali oskarżeni o szpiegostwo oraz prowadzenie działalności antysowieckiej (agitację antysowiecką). W toku śledztwa zarzuty ulegały zmianom, nierzadko uzależnionym od wyników rewizji. Na przykład osoby, u których odnaleziono przedmioty kultu religijnego, dodatkowo oskarżano o prowadzenie propagandy religijnej na terenie ZSRS. Istotnym elementem oskarżeń była także kwestia traktowania polskiego obywatelstwa i wydawania paszportów. Według władz sowieckich obywatelami polskimi, uprawnionymi do otrzymania paszportu, byli wyłącznie etniczni Polacy, natomiast byłych mieszkańców II Rzeczypospolitej narodowości ukraińskiej, białoruskiej czy żydowskiej traktowano jako obywateli ZSRS. Na takie rozstrzygnięcie kwestii obywatelstwa strona polska nie mogła się zgodzić.

Przebieg poszczególnych śledztw był podobny, choć charakteryzował się różnym natężeniem i częstotliwością przesłuchań. Zdarzało się, że zatrzymani przez wiele tygodni w ogóle nie byli wzywani, po czym następował okres intensywnych przesłuchań, nawet dwóch lub trzech dziennie⁷¹.

Władze sowieckie zezwoliły na dostarczanie paczek osadzonym, dzięki czemu trzy razy w miesiącu mogli oni otrzymywać z magazynów delegatury wyżywienie oraz inne niezbędne artykuły, które pomogły im przeżyć okres uwięzienia. Wszyscy zatrzymani zostali zwolnieni w dniach 28–29 października 1942 r. z nakazem natychmiastowego

⁶⁹ *Ibidem*, k. 32.

⁷⁰ *Ibidem*, k. 33.

⁷¹ Bardzo interesujące informacje dotyczące prowadzenia sowieckiego śledztwa i śledczych podaje Lickindorf: „Jak zauważyłem, Bielousow wyciągał cały szereg aktów, w których były spisy obywateli polskich z Białegostoku, wojskowych urzędników itp. Funkcjonariusze NKWD w obłasci byli w latach od 1939 do 1941 na terenie Polski okupowanej, przyjechali do tych samych obłasci, do których ludność została z danego terenu Polski ewakuowana (w Pawłodarskiej – Białystok, Tarnopol). Prowadzą wszystkie sprawy Polaków. Specjalizują się w zagadnieniach »polskich« i przygotowani są do akcji w Polsce. Niektórzy uczą się (lub już znają) język [polski]. Werbują wśród obywateli polskich agentów”, *ibidem*, k. 44.

opuszczenia terytorium Związku Sowieckiego. W ciągu kilku godzin, wraz ze swoimi rodzinami, udali się przez Kujbyszew do Teheranu.

Sytuacja obywateli Rzeczypospolitej w obwodzie, po aresztowaniach i zamknięciu delegatury, uległa znacznemu pogorszeniu. Władze rozpoczęły systematyczne wysiedlanie ich z Pawłodaru. Wszystkie polskie instytucje – w tym sierociniec, szkoła czy dom starców – zostały zamknięte lub przejęte przez utworzony w 1943 r. Związek Patriotów Polskich. Po aresztowaniach kierowanie działalnością delegatury spadło na barki Sadowskiej i Sajewskiej z Wydziału Opieki Społecznej⁷². W terenie, w miarę możliwości, nadal działali mężowie zaufania. Aresztowany został tylko jeden z nich – Leon Charowski z rejonu bajanaulskiego.

FORMOWANIE ARMII POLSKIEJ W ZSRS W OBWODZIE PAWŁODARSKIM

30 lipca 1941 r. w Londynie podpisany został układ Sikorski–Majski, a 14 sierpnia tego roku w Moskwie – polsko-sowiecka umowa wojskowa. Postanowienia tej ostatniej przewidywały utworzenie „w możliwie najkrótszym czasie” Polskich Sił Zbrojnych w ZSRS (dalej: PSZ), jak brzmiała oficjalna nazwa Armii Andersa, będących częścią wojska suwerennej Rzeczypospolitej. Siły te miały walczyć przeciwko Niemcom wspólnie z Armią Czerwoną i oddziałami innych państw sojuszniczych⁷³. Podstawą ich formowania była działalność przedstawicieli Dowództwa Armii Polskiej (oficerów rejestracyjnych) w poszczególnych obwodach ZSRS. Każdy przedstawiciel, wspólnie z lekarzem, w jak najkrótszym czasie miał objechać przydzielony mu rejon Związku Sowieckiego, przejrzeć polskich poborowych i ochotników, zewidencjonować ich i wysłać nadających się do służby w miejsce formowania armii. W obwodzie pawłodarskim takim oficerem rejestracyjnym został wymieniony wyżej rtm. Świącicki.

Rejestrację poborowych planowano rozpocząć jak najszybciej. 10 grudnia 1941 r., na konferencji w Buzułuku, postanowiono zakończyć ją w lutym 1942 r.⁷⁴ Założono, że prowadzący ją oficerowie będą mogli w przyszłości rozbudować swoje sztaby w celu dotarcia do jak największej liczby obywateli Rzeczypospolitej. Proces budowy sieci tych oficerów i samej rejestracji przybiegał szybciej niż kształtowanie się sieci delegatur Ambasady RP. W związku z tym pomiędzy ambasadą i dowództwem armii uzgodniono, że „będą oficerowie rej[estracyjni] w miejscowościach (okręgach), gdzie

⁷² AAN, HI, zespół 35, Ambasada Polski w Związku Radzieckim, 800/35/0/-/32, obwód pawłodarski, k. 1054.

⁷³ Z. Wawer, *Armia generała Andersa w ZSRR 1941–1942*, Warszawa 2012, s. 29–31.

⁷⁴ PISM, A. 11.49/SOW/25, Protokół konferencji, k. 5.

nie ma dotychczas żadnej placówki Ambasady. Będą oficerowie rej[estracyjni] w siedzibie placówek Ambasady. Zawsze ofic[er] rej[estracyjny] występuje jako przedstawiciel Ambasady wzgl[ędnie] jej placówki”⁷⁵. Tam, gdzie oficerowie rejestracyjni byli jedynymi przedstawicielami Polski, mieli przeprowadzić spis wszystkich obywateli II Rzeczypospolitej na „swoim” terenie.

Jednym z pierwszych działań dowództwa PSZ było zorganizowanie placówek oficerów łącznikowych na dworcach kolejowych, przez które po tzw. amnestii przejeżdżały tysiące Polaków. Obsada takich punktów składała się z jednego oficera, dwóch lub trzech podoficerów, osób wybranych spośród deportowanych, a także lekarza i sanitariuszek. Napotkani na dworcach byli zesłańcy, zdążający do armii, mieli otrzymywać od nich niezbędne informacje oraz doraźną pomoc w zakresie żywienia.

Przyjazd oficera rejestracyjnego miał być szeroko rozgłaszany na „jego” terenie w celu dotarcia do wszystkich miejscowości, w których mieszkali Polacy. Głównym zadaniem placówek rejestracyjnych były przegląd wszystkich mężczyzn – obywateli polskich zdanych do służby wojskowej, rejestracja zobowiązanych do tej służby (według kategorii A, C i D), a także załatwianie transportów i wysyłanie poborowych w rejon formowania się armii oraz sporządzenie spisów rodzin wojskowych i zapewnienie im doraźnej pomocy. Po przybyciu na wyznaczony teren oficer rejestracyjny miał się skontaktować z przedstawicielem Ambasady RP, który powinien mu udostępnić spis wszystkich obywateli polskich z danego rejonu i uzgodnić termin przeglądu mężczyzn. Rejestrację miała prowadzić komisja w składzie: przewodniczący (oficer restauracyjny), lekarz oraz przedstawiciel władz sowieckich⁷⁶. Po zakończeniu rejestracji i oględzinach medycznych zadaniem oficera rejestracyjnego było sporządzenie – według ustalonego formularza – listy powołanych do wojska, a następnie, w porozumieniu z władzami sowieckimi, zorganizowanie transportu poborowych w miejsca formowania Armii Polskiej. Działalność ta miała się odbywać za zgodą władz sowieckich, w praktyce często znajdowała się również pod baczną obserwacją NKWD.

Po zakończeniu przeglądu oficer rejestracyjny powinien powrócić do dowództwa armii, gdzie miał złożyć szczegółowe sprawozdanie, przedłożyć wszystkie spisy rejestracyjne oraz dokonać rozliczenia finansowego podróży służbowej.

Pomiędzy polskimi wojskowymi pracownikami delegatur Ambasady RP, zwłaszcza w okresie kształtowania się sieci ich placówek, dochodziło do animozji, głównie na tle kompetencji. Innym problemem była przyszłość osób niepowołanych do wojska, które – mimo formalnej zgody władz ZSRS na przemieszczenie się w jego granicach – nie zawsze mogły wybrać sobie miejsce zamieszkania (istniał zakaz osiedlania się oby-

⁷⁵ *Ibidem*, k. 7.

⁷⁶ *Ibidem*, k. 42.

wateli polskich w większych miastach)⁷⁷. Lickindorf pisał: „Bez porozumienia ze mną [wojskowi] zwracali się do władz miejscowych w sprawach dokumentów na wyjazd, przy czym powoływali się na fakty, że ktoś wyjechał wczoraj czy parę dni temu”⁷⁸. W innym miejscu czytamy: „Niestety [...] zamiast ograniczyć się do spraw ściśle wojskowych, uzurpowali sobie »komendę« nad całą ludnością i zbyt pochopnie i niepotrzebnie zarządzili przesiedlenie ludności na południe”⁷⁹. Do tego rodzaju tarć dochodziło dość często, co wymagało od ambasadora i dowództwa armii elastyczności i woli porozumienia. Ostatecznie postanowiono, że „wysłannicy wojska w terenie przechodzą na etat Ambasady i zostają podporządkowani delegatowi Ambasady w terenie; wysłannicy wojska pozostają na punktach węzłowych linii kolejowych; rejestrację osób wojskowych przeprowadzać będzie w dalszym ciągu Ambasada przez swoje delegatury”⁸⁰. Dochodziło także do animozji pomiędzy Polakami i przedstawicielami władz sowieckich.

W obwodzie pawłodarskim prace związane z tworzeniem armii rozpoczęły się na początku 1942 r. 23 stycznia tego roku, wskutek decyzji Rady Komisarzy Ludowych Kazachskiej SRS, wytypowano miejsca, w których miały stacjonować ewakuujące się z północy PSZ. I tak 8. Dywizja została umieszczona w miejscowościach Czokpak, Mankent i Wysokie, 10. Dywizja – na stacji Ługowaja⁸¹ i w Merke⁸², a 1. Pułk Ułanów – w Otarze⁸³. Polacy zmobilizowani w obwodzie pawłodarskim byli kierowani do jednego z tych miejsc.

Już na początku lutego 1942 r. rtm. Świącicki rozpoczął objazd obwodu. Wymagało to ścisłej współpracy ze stroną sowiecką. Trzeba było zorganizować komisję poborową, przygotować odpowiednie pomieszczenia oraz zapewnić transport z odległych nieraz miejscowości tak, aby ochotnicy stawili się na wyznaczoną godzinę⁸⁴.

⁷⁷ *Ibidem*, k. 48.

⁷⁸ *Ibidem*.

⁷⁹ AAN, HI, zespół 35, Ambasada Polski w Związku Radzieckim, 800/35/0/-/44, Sprawozdanie z Działu Opieki Społecznej, I IX – 15 XII 1941 r., k. 316.

⁸⁰ *Ibidem*, k. 318.

⁸¹ Na stacji Ługowaja, należącej do kolei turkiestańsko-syberyjskiej, jednostki polskie miały stacjonować w szkole kołchozowej, akademiku przy szkole, w szkole kolejowej nr 33, w internacie przy tejże szkole oraz magazynach rejonowych, Архив Президента Республики Казахстан (АПРК), Ф. 708, Оп. 1/1, Д. 4, Постановления Бюро ЦК КП (6) Казахстана „Особая папка” 3.1.1942 – 26.6.1942, л. 51.

⁸² W Merke jednostki polskie miały stacjonować w miejscowym Domu Kultury, Domu Kultury kołchozu Krasny Internacjonal oraz Domu Kultury kołchozu Krasnyj Wostok, *ibidem*.

⁸³ P. Żaroń, *Armia Polska w ZSRR, na Bliskim i Środkowym Wschodzie*, Warszawa 1981, s. 108; Z. Wawer, *Znów w polskim mundurze. Armia Polska w ZSRR sierpień 1941 – marzec 1942*, Warszawa 2001, s. 144–174. W Otarze jednostki polskie miały zakwaterować w budynku szkoły nr 29, magazynie przy stacji kolejowej oraz w internacie dla dzieci, АП РК, Ф. 708, Оп. 1/1, Д. 4, Постановления Бюро ЦК КП (6) Казахстана „Особая папка” 3.1.1942 – 26.6.1942, л. 51.

⁸⁴ ГАПО, Ф. 1156, Оп. 1, Д. 3, Телефограмма Военного комиссариата Максимо-Горьковского района председателям сельисполкомов Максимо-Горьковского района о призыве польских граждан в Польскую Армию, k. 287.

Według stanu na dzień 7 kwietnia 1942 r., z obwodu pawłodarskiego w szeregi PSZ zostało powołanych 34 oficerów, 117 podoficerów i 560 szeregowych, a wysłano do wojska 31 oficerów, 115 podoficerów oraz 492 szeregowych⁸⁵. Różnica ta była skutkiem uniemożliwienia przez stronę sowiecką włączenia nie-Polaków w szeregi Armii Andersa. W rezultacie nie wcielono w szeregi PSZ 38 osób narodowości ukraińskiej, 20 – żydowskiej i 13 – białoruskiej. Wśród powołanych z omawianego obwodu znalazła się grupa specjalistów inżynierów i radiotelegrafistów, którzy zostali skierowani do 6. Dywizji Piechoty⁸⁶. Definitywnie mobilizacja w Kazachskiej SRS zakończyła się 22 października 1942 r. Rozesłano wówczas okólnik NKWD ZSRS, sygnowany przez gen. Georgija Żukowa, następującej treści: „Ewakuacja⁸⁷ Wojska Polskiego i rodzin polskich wojskowych z ZSRR do Iranu dobiegła końca, więc należy wstrzymać wydawanie dokumentów podróży obywatelom polskim”⁸⁸. Po opuszczeniu ZSRS przez Armię Andersa i zerwaniu przez Związek Sowiecki stosunków dyplomatycznych z Polską w kwietniu 1943 r., obywatele polscy, którzy pragnęli stanąć do walki z Niemcami, musieli dołączyć do formowanej w tym czasie przez komunistów 1. Dywizji Piechoty im. Tadeusza Kościuszki⁸⁹.

OPIEKA NAD OBYWATELAMI POLSKIMI W LATACH 1943–1946. ZWIĄZEK PATRIOTÓW POLSKICH

Po zerwaniu stosunków dyplomatycznych pomiędzy ZSRS a rządem RP na uchodźstwie sytuacja obywateli polskich pozostających w Związku Sowieckim uległa pogorszeniu. Zamknięto Ambasadę RP w Kujbyszewie, przestały także działać jej agendy – dele-

⁸⁵ Центральный Государственный Архив Республики Казахстан (ЦГА РК). Ф. Р-1146, Оп. 1, Д. 287, Отчет об итогах призыва в Польскую Армию, к. 267.

⁸⁶ ГАПО, Ф. 646, Оп. 1, Д. 213, Список специалистов, призванных в Польскую Армию на основании приказа Польской Армии № 143/42 и офицера связи при 6-ой Польской дивизии № 101742, к. 31.

⁸⁷ Pierwsza ewakuacja (24 III – 6 IV 1942 r.) objęła 33 tys. żołnierzy i 11 tys. cywilów, szukających ochrony w polskich jednostkach wojskowych. Drugi etap (5–25 VIII 1942 r.) pozwolił na ewakuację wszystkich polskich oddziałów z ZSRS i cywilów, łącznie 116 543 osób, w tym 78 631 żołnierzy, z których w 1943 r. powstał 2. Korpus Polski gen. Władysława Andersa. P. Żaroń, *Armia Polska w ZSRR...*, s. 108; Z. Wawer, *Znów w polskim mundurze...*, s. 144–174.

⁸⁸ ЦГА РК, Ф. Р-1146, Оп. 1, Д. 287, Распоряжение НКВД СССР о прекращении эвакуации Польской Армии и членов семей polskich военнослужащих, к. 347.

⁸⁹ Mobilizacja do wspomnianej dywizji na terenie Kazachskiej SRS miała się odbyć w okresie od 15 maja do 5 czerwca 1943 r. W jej szeregi mieli być powołani wszyscy obywatele polscy oraz Polacy – obywatele Związku Sowieckiego (którzy jeszcze przed wojną mieszkali w ZSRS). Pobór został przeprowadzony sumptem sowieckich komisji poborowych, poszukiwano zwłaszcza specjalistów inżynierów, wojskowych oraz lekarzy. Według wewnętrznych instrukcji do formującego wojska nie wolno było powoływać Ukraińców ani Białorusinów – obywateli polskich.

gatury i mężowie zaufania⁹⁰. Magazyny delegatur, placówki edukacyjne oraz pozostałe nieruchomości i aktywa zostały przejęte przez Związek Patriotów Polskich (dalej: ZPP), całkowicie podporządkowany władzom w Moskwie⁹¹. Do tego doszedł kolejny akt sowieckiego terroru – przymusowe nadawanie obywatelstwa ZSRS. Według jednej z relacji „[p]o odkryciu zbrodni katyńskiej i zerwaniu stosunków międzynarodowych z rządem londyńskim, nastąpiła nowa fala aresztowań i prześladowań Polaków. Pozbawiano nas odzyskanych przez gen. Sikorskiego praw, zmuszano do przyjmowania obywatelstwa radzieckiego. Odmowa oznaczała dwa lata więzienia i łagru, skąd rzadko wracało się żywym”⁹².

ZPP został powołany również w obwodzie pawłodarskim. Już 22 sierpnia 1943 r. zwołano walne posiedzenie, na którym wybrano jego prezydium obwodowe, a także określono zadania i cele organizacji na tym obszarze⁹³. Członkami prezydium zostali: Zaremba (przewodniczący ZPP w obwodzie), Podwińska oraz Bronsztejn (sekretarz). Wykorzystując aktywa pozostałe po delegaturach oraz chęć obywateli Rzeczypospolitej należenia do jakiegokolwiek polskiej organizacji (w dodatku ZPP deklarowało możliwość powrotu do ojczyzny po zakończeniu wojny), komunistyczna organizacja szybko zyskała popularność, zwłaszcza wśród młodzieży, do której kierowała dość rozbudowaną ofertę⁹⁴. Począwszy od 1944 r., działało Koło Młodych, którym kierował wspomniany powyżej Fuchs, organizowano również teatr, powadzano cotygodniowe audycje radiowe oraz wydawano gazetkę w języku polskim. W miarę potrzeb kierowano pomoc socjalną dla potrzebujących obywateli polskich oraz wszystkich osób ewakuowanych na przełomie 1943 i 1944 r. w związku z działaniami wojennymi oraz Czeczenów i Inguszy, deportowanych do obwodu pawłodarskiego. Działalność ZPP była przesiąknięta propagandą komunistyczną, nastawiona na wychowanie młodzieży w duchu tej ideologii oraz przygotowywanie Polaków do życia w przyszłej – komunistycznej – ojczyźnie.

Władze ZPP w obwodzie często się zmieniały z powodu chorób ich członków albo ze względu na ich „niepewne” poglądy polityczne. W 1945 r. przewodniczącą organizacji na omawianym obszarze była Zofia Lipska⁹⁵, jej współpracownikami zaś Michalina Dutczak,

⁹⁰ B. Szubtarska, *Ambasada polska w ZSRR w latach 1941–1943*, Warszawa 2005.

⁹¹ Janusz Turowski tak podsumował to działanie w swoich wspomnieniach: „Po rozbiciu Delegatury magazyny jej przechwycił Związek Patriotów Polskich Wandy Wasilewskiej jako narzędzie własnej polityki wobec Polaków, przy współpracy z NKWD”, J. Turowski, *Krótkie wspomnienie z deportacji na Syberię* [w:] T. Mikulski, *Fotografia zbiorowa Polaków...*, s. 191.

⁹² *Ibidem*, s. 192.

⁹³ ГАПО, Ф. 467, Оп. 1, Д. 1, Протокол общего собрания членов Союза Польских Патриотов г. Павлодара, к. 67.

⁹⁴ T. Mikulski, *Fotografia zbiorowa Polaków...*, s. 123–125.

⁹⁵ Zofia Lipska (ur. 14 VIII 1901 r. w Łapach) – córka Józefa i Pauliny Mielech, telegrafistka, działaczka PPS. Po wybuchu II wojny światowej deportowana w 1940 r. do Pawłodaru. Po zwolnieniu pracowała

Tadeusz Marszał⁹⁶, Irena Szatunów⁹⁷, Jan Jodo⁹⁸, Barbara Skowrońska⁹⁹, Janusz Fuchs, Zofia Sawicka, Helena Cybulska oraz Stanisława Turowska¹⁰⁰. Formalnie na czele obwodowej organizacji stało Prezydium, w skład którego – oprócz przewodniczącej – wchodziło: Marszał (zastępca przewodniczącego), Szatunów (sekretarz) i Fuchs¹⁰¹. W 1945 r. podlegało mu 15 zarządów rejonowych (we wszystkich rejonach obwodu oraz w mieście obwodowym) oraz 64 koła, działające w zakładach pracy¹⁰². W ramach ich aktywności organizowano cotygodniowe wykłady i prelekcje o tematyce propagandowej i ideologicznej. Najbardziej aktywnie działało Koło Młodych, które składało się z następujących sekcji: polityczno-informacyjnej, kształcącej, dramatycznej, redakcyjnej oraz pomocy społecznej¹⁰³. Jednak, jak podkreślano, dobrej pracy z młodzieżą nie towarzyszyła praca z osobami starszymi.

jako księgowa, m.in. w zakładzie krawieckim i jako główna księgowa kina „Teatr Udarnik”. Od sierpnia 1944 r. członkini Związku Patriotów Polskich, a od 16 II 1945 r. przewodnicząca obwodowego ZPP. AAN, sygn. 291, Związek Patriotów Polskich w ZSRR, Aktywiści ZPP w obwodzie Pawłodar, k. 13–14.

⁹⁶ Tadeusz Marszał (ur. 16 II 1920 r. w Olesku, woj. lwowskie) – działacz polski, członek PPS i ZPP. Ukończył gimnazjum w Brodach (matura w 1938 r.). We wrześniu 1939 r. powołany na kurs podchorążych piechoty, dostał się do niewoli sowieckiej, zwolniony do domu. 13 IV 1940 r. deportowany z rodziną do Kazachstanu, pracował w sowchozie Bajgutus i w polskiej szkole. W 1944 r. przeniósł się do Pawłodaru, wstępując w szeregi ZPP, AAN, sygnatura 291, Związek Patriotów Polskich w ZSRR, Aktywiści ZPP w obwodzie Pawłodar, k. 16–17.

⁹⁷ Irena Szatunów (ur. 16 V 1919 r. w Mińsku białoruskim) – nauczycielka, zesłanka, działaczka polska. Ukończyła gimnazjum (1937 r.) i Państwowe Pedagogium w Warszawie (1939 r.). 13 IV 1940 r. deportowana z rodziną do Kazachstanu. Po „amnestii” pracowała jako kierowniczka Polskiego Przedszkola w Pawłodarze (do 1943 r.), aresztowana przez NKWD za odmowę przyjęcia obywatelstwa sowieckiego. Zwolniona w 1944 r., kontynuowała pracę w przedszkolu i działalność w Kole Młodzieży Polskiej, AAN, sygn. 291, Związek Patriotów Polskich w ZSRR, Aktywiści ZPP w obwodzie Pawłodar, k. 31–33.

⁹⁸ Jan Jodo (ur. 1896 w Białokoresie, woj. nowogródzkie) – nauczyciel, dyrektor szkoły, zesłaniec, działacz polski. Ukończył Wyższy Kurs Nauczycielski w Warszawie (1929 r.), przed wojną kierował siedmioletnią szkołą publiczną w Wołożynie. Deportowany w kwietniu 1940 r. do Kazachstanu, po „amnestii” pracował jako nauczyciel i dyrektor polskiej szkoły w Pawłodarze. Od lipca 1944 r. w ZPP, od lutego 1945 r. członek Zarządu ZPP w obwodzie pawłodarskim, AAN, sygn. 291, Związek Patriotów Polskich w ZSRR, Aktywiści ZPP w obwodzie Pawłodar, k. 24–25.

⁹⁹ Barbara Skowrońska (ur. 1927 r. w Warszawie) – zesłanka, działaczka polska. Uczęszczała do szkoły w Sochaczewie i Białymstoku. 13 IV 1940 r. deportowana z rodziną do Kazachstanu, uczęszczała do szkoły sowieckiej i pracowała w kolchozie. W 1942 r. przeniósł się do Pawłodaru, ukończyła kurs pielęgniarski Delegatury Ambasady RP, pracowała w polskiej aptece, później w instytucjach sowieckich. Od 1944 r. sekretarka ZPP i członkini Zarządu Koła Młodzieży Polskiej w obwodzie pawłodarskim, AAN, sygn. 291, Związek Patriotów Polskich w ZSRR, Aktywiści ZPP w obwodzie Pawłodar, k. 44–46.

¹⁰⁰ AAN, sygn. 2308, Związek Patriotów Polskich w ZSRR, k. 94–97; T. Mikulski, *Fotografia zbiorowa Polaków...*, s. 123–125.

¹⁰¹ AAN, sygn. 153, Związek Patriotów Polskich w ZSRR, k. 40–42.

¹⁰² AAN, sygn. 2308, Związek Patriotów Polskich w ZSRR, k. 94.

¹⁰³ *Ibidem*, k. 95.

Wyraźne poparcie Moskwy dla działalności Wandy Wasilewskiej przekładało się na przychyłność władz lokalnych dla ZPP, w tym udzielanie mu doraźnej pomocy. Jedną z jej najważniejszych form było umożliwienie tej organizacji w obwodzie pawłodarskim nadawania audycji radiowych po polsku. Ze względu na duże odległości oraz brak komunikacji w okresie zimowo-wiosennym, właśnie radio było często jedynym środkiem przekazywania informacji Polakom rozrzuconym po obwodzie. W dokumentacji ZPP tak opisywano ten rodzaj działalności: „radio jest b[ardzo] poważnym środkiem kontaktowania się Zarz[ądu] Obw[odowego] z rejonami. Z[arząd] O[bwodowy] wyczuje [sic!] radio w pierwszym rzędzie jako organ agitacji politycznej, poprzez referaty i nadawane wiadomości z kraju, a także dla celów organizacyjnych, podając instrukcję rejonom, chwając jedne i ganiąc inne Zarz[ądy] Rej[onowe], podając nazwiska zasłużonych aktywistów, ciekawsze przykłady pracy ZPP”¹⁰⁴.

REPATRIACJA OBYWATELI POLSKICH W 1946 R. Z OBWODU PAWŁODARSKIEGO DO POLSKI

Największym przedsięwzięciem ZPP, podjętym w całym Związku Sowieckim, było przygotowanie i przeprowadzenie repatriacji obywateli polskich do kraju w 1946 r. Członkowie Związku byli jej głównymi organizatorami w tzw. terenie. Przebieg tej akcji był już przedmiotem gruntownych badań naukowych, jednak wciąż nie wiadomo, w jaki sposób przebiegała ona w poszczególnych obwodach Kazachskiej SRS¹⁰⁵. W obwodzie pawłodarskim przygotowania do niej rozpoczęły się już pod koniec 1945 r.¹⁰⁶ Układano listy repatriantów, przygotowywano transport i potrzebne dokumenty. Jak to bywało zazwyczaj w praktyce sowieckiej, formalnie repatriacja została przygotowana w sposób dokładny i humanitarny, w praktyce zaś warunki przewozu ludzi były fatalne. Wielu wspominało powrót do ojczyzny jako doświadczenie niemal tak samo przykre, jak deportacja. Jedynie myśl o powrocie do kraju dodawała ludziom otuchy i pocieszenia.

W okresie od 19 lutego do 1 lipca 1946 r. z obwodu pawłodarskiego wyjechały cztery transporty¹⁰⁷. Skierowano je do Brześcia, a po kontroli, wymianie osi wagonów na normalnotorowe oraz odprawie celnej – do Polski.

¹⁰⁴ *Ibidem*.

¹⁰⁵ T. Bugaj, *Dzieci polskie w ZSRR i ich repatriacja 1939–1952*, Jelenia Góra 1986; A. Głowacki, *Ocalić i repatriować...*

¹⁰⁶ ГАПО, Ф. 3-п, Оп. 1, Д. 667, Письмо Павлодарского областного правления Союза Польских Патриотов Павлодарскому обкому КП(б)К о репатриации поляков, к. 45, 45 об.

¹⁰⁷ ГАПО, Ф. 646, Оп. 1, Д. 414, Докладная записка Уполномоченного Управления НКТ СССР по снабжению поляков, эвакуированных из западных областей Украины и Белоруссии, по

Tabela 2. Transporty repatriantów do Polski z obwodu pawłodarskiego¹⁰⁸

Nr transportu	Data wyjazdu	Liczba wagonów	Liczba repatriantów	Kierownik transportu
Transport nr 121	19 II 1946 r.	62	1670	Priachin
Transport nr 122	9 V 1946 r.	62	1545	N. Lepskow
Transport nr 123	16 V 1946 r.	60	1490	Wienczałny
Transport nr 124	23 V 1946 r.	47	1203	M. Szyskow

Dodatkowo, 24 czerwca, wyjechało 97 sierot z domów dziecka pod opieką pięciu osób dorosłych. Ostatnie 47 osób, które nie dostały się do poprzednich pociągów, wysłano 20 lipca 1946 r. Ogółem z obwodu pawłodarskiego repatriowano 6052 zesłańców¹⁰⁹, w tym 1469 dzieci w wieku do 14 lat – oraz 946 osób mających od 14 do 18 lat¹¹⁰.

Nie wiadomo, ilu Polaków pozostało w obwodzie po repatriacji. Prawdopodobnie były to pojedyncze osoby lub niewielkie grupy, które nie wróciły do Polski ze względu na różne uwarunkowania osobiste, np. weszły w związek małżeński z miejscowym obywatelem lub obywatelką sowiecką, lub najmłodsi, przebywający w domach dziecka, do których nie udało się dotrzeć polskim działaczom. Pozostały także setki obywateli II Rzeczypospolitej, którzy – mimo prób przetrwania i adaptacji – zmarli z powodu chorób, przemęczenia, ekstremalnych warunków klimatycznych, brutalnego traktowania i wypadków przy pracy. Pozostali oni na ziemi pawłodarskiej na zawsze.

Павлодарской области Н.А.Бадажкова Комиссии по репатриации польских граждан при Павлодарском облисполкоме об оказанной помощи польским гражданам в связи с их отправкой в Польшу, к. 103–104.

¹⁰⁸ ГАПО, Ф. 646, Оп. 1, Д. 414, Докладная записка Уполномоченного Управления НКТ СССР по снабжению поляков, эвакуированных из западных областей Украины и Белоруссии, по Павлодарской области Н.А.Бадажкова Комиссии по репатриации польских граждан при Павлодарском облисполкоме об оказанной помощи польским гражданам в связи с их отправкой в Польшу, к. 103–104.

¹⁰⁹ Według zestawienia, dotyczącego całego Kazachstanu, w obwodzie pawłodarskim zgłosiło się do repatriacji 6131 osób, uzyskało zgodę 6022, z czego ostatecznie wyjechało do Polski 5908. Niewielkie nieścisłości w liczbach repatriantów, pojawiające się w dokumentach sowieckich, można tłumaczyć błędami ludzkimi oraz sytuacjami losowymi, *Из истории поляков в Казахстане (1936–1956 гг.) Сборник документов: Архив Президента Республики Казахстан*, red. odpowiedzialny L. Degitaewa, Алматы 2000, k. 245–246.

¹¹⁰ ГАПО, Ф. 646, Оп. 1, Д. 414, Докладная записка Уполномоченного Управления НКТ СССР..., k. 2–3.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA

Źródła archiwalne

Archiwum Akt Nowych

- HI, zespół 35, Ambasada Polski w Związku Radzieckim, 800/35/0/-/51.
 HI, zespół 35, Ambasada Polski w Związku Radzieckim, 800/35/0/-/39.
 HI, zespół 35, Ambasada Polski w Związku Radzieckim, 800/35/0/-/32.
 HI, zespół 35, Ambasada Polski w Związku Radzieckim, 800/35/0/-/44.
 Sygn. 153, Związek Patriotów Polskich w ZSRR.
 Sygn. 2308, Związek Patriotów Polskich w ZSRR.
 Sygn. 291, Związek Patriotów Polskich w ZSRR, Aktywiści ZPP w obwodzie Pawłodar.

Polski Instytut Spraw Międzynarodowych

- PISM, A. 11.49/SOW/25 – Protokół konferencji.
 PISM, A. 11.49/SOW/29 – Do materiałów w sprawie likwidacji Delegatur w ZSRR.
 PISM, A. XII. 85/121/ 551 – Wniosek na odznaczenie Krzyżem Walecznych.
 PISM, A.7.307/15a – Delegatura w Pawłodarze.
 PISM, A.7/307/33 – Wykaz stanu liczebnego i rozmieszczania dzieci i sierot polskich w ZSRR.
 PISM, A.7/307/34 – Sprawozdanie z działalności Zakładów Opieki Ambasady RP w ZSRR (za czas od 1 XI [19]41 do 15 II [19]43 r.).

Архив Президента Республики Казахстан (АПРК) , ф. 708, оп.1/1, д. 4

- ГАПО, Ф. 646, Оп. 1, Д. 213, Телеграмма Польского посольства Павлодарскому облисполкому об оказании содействия представителю Польского посольства по Павлодарской области атташе С. Ликкиндорфу в устройстве бюро и исполнении обязанностей, Л.144, 144об.
 ГАПО, Ф. 3-п, Оп. 1, Д. 667, Письмо Павлодарского областного правления Союза Польских Патриотов Павлодарскому обкому КП(б)К о репатриации поляков.
 ГАПО, Ф. 467, Оп. 1, Д. 1, Протокол общего собрания членов Союза Польских Патриотов г. Павлодара.
 ГАПО, Ф. 646, Оп. 1, Д. 213, Письмо представителя Польского посольства по Павлодарской области атташе С. Ликкиндорфа Павлодарскому облисполкому № 2/42 о доверенных лицах представительства Польского посольства в Павлодарской области, Л.ААН, 130об.

ГАПО, Ф. 646, Оп. 1, Д. 213, Список специалистов, призванных в Польскую Армию на основании приказа Польской Армии № 143/42 и офицера связи при 6-ой Польской дивизии № 101742.

ГАПО, Ф. 646, Оп. 1, Д. 414, Докладная записка Уполномоченного Управления НКТ СССР по снабжению поляков, эвакуированных из западных областей Украины и Белоруссии, по Павлодарской области Н.А. Бадажкова Комиссии по репатриации польских граждан при Павлодарском облисполкоме об оказанной помощи польским гражданам в связи с их отправкой в Польшу.

ГАПО, Ф. 864, Оп. 3с, Д. 1701, Обвинительное заключение по следственному делу № 5545 по обвинению Г.Б. Калиновой, М.И. Шиманской, Б.Ф. Яцино по ст. ст. 16-192 п «а» ч. 2, 58 п. 10 ч. 2 и 58-11 УК РСФСР.

ГАПО, Ф. 864, Оп. 3с, Д. 1702, Приговор Павлодарского областного суда по обвинению Б.Я. Куца по ст. ст. 58 п. 10 ч. 2 и 58 п. 11 УК РСФСР.

ГАПО, Ф. 864, Оп. 3с, Д. 1702, Приговор Павлодарского областного суда по обвинению Б.Я. Куца по ст. ст. 58 п. 10 ч. 2 и 58 п. 11 УК РСФСР.

ГАПО, Ф. 864, Оп. 3с, Д. 1703, Обвинительное заключение по следственному делу № 5528 по обвинению Ф.Р. Лещик по ст. ст. 58 п. 10 ч. 2 и 58 п. 11, и Л.С. Янушкевича по ст. 16-192 п «а» ч. 2, 58 п. 10 ч. 2 и п. 11 УК РСФСР.

Государственный Архив Российской Федерации

ГАРФ, Ф. 9476, Оп. 1, Д. 62, к. 67.

ГАРФ, Ф. 9476, Оп. 1, Д. 62, к. 72-80.

Центральный Государственный Архив Республики Казахстан

Ф. Р-1146, Оп. 1, Д. 287, Распоряжение НКВД СССР о прекращении эвакуации Польской Армии и членов семей польских военнослужащих. Отчет об итогах призыва в Польскую Армию.

Źródła opublikowane

Deportacje Polaków i obywateli polskich do Kazachstanu w latach 1936–1941. Dokumenty ze zbiorów Archiwum Prezydenta Kazachstanu, wstęp i oprac. D. Panto, Gdańsk 2019.

Stosunki polsko-sowieckie od września 1939 r. do kwietnia 1943 r. Zbiór dokumentów, red. R. Habielski, Warszawa 2021.

„W czterdziestym nas matko na Sybir zesłali...”, wybór i oprac. J. Gross, I. Grudzińska-Gross, Londyn 1983.

Widziałem anioła śmierci: losy deportowanych Żydów polskich w ZSRR w latach II wojny światowej: świadectwa zebrane przez Ministerstwo Informacji i Dokumentacji Rządu Polskiego na Uchodźstwie w latach 1942–1943, oprac. M. Siekierski, Warszawa 2006.

Wspomnienia deportowanych z ziemi podlaskiej na Syberię i do Kazachstanu w latach 1939–1956, oprac. I. Kostera, A. Gryc, Hajnówka 2013

Wspomnienia Sybiraków: zbiór tekstów źródłowych, red. J. Kobryń, Bystrzyca Kłodzka 2008.

Из истории поляков в Казахстане (1936–1956 гг.). Сборник документов: Архив Президента Республики Казахстан, red. odpowiedzialny И. Дегитаева, Алматы 2000.

OPRACOWANIA

Bugaj T., *Dzieci polskie w ZSRR i ich repatriacja 1939–1952*, Jelenia Góra 1986.

Ciesielski S., Hryciuk G., Srebrakowski A., *Masowe deportacje ludności w Związku Radzieckim*, Toruń 2004.

Ciesielski S., *Polacy w Kazachstanie w latach 1940–1946*, Wrocław 1997.

Ciesielski S., *Życie codzienne polskich zesłańców w ZSRR w latach 1940–1946. Studia*, Wrocław 1997.

Fuchs J., *Rodzina Fuchów: Irtyszki – Pawłodar* [w:] T. Mikulski, *Fotografia zbiorowa Polaków deportowanych do okręgu pawłodarskiego*, Wrocław 1995.

Głowacki A., *Ocalić i repatriować. Opieka nad ludnością polską w głębi terytorium ZSRR (1943–1946)*, Łódź 1994.

Głowacki A., *Sowieci wobec Polaków na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej 1939–1941*, Łódź 1997 (wyd. 2 – Łódź 1998).

Grabowski W., *Kurierzy cywilni („kociaki”) na spadochronach. Zarys problematyki*, „Zeszyty Historyczne, Si vis pacem, para bellum: bezpieczeństwo i polityka Polski” 2013, t. 12.

„Ich losy” – wychowanków i absolwentów gimnazjum im. Jana Śniadeckiego w Oszmianie 1939–1945, oprac. J. Hryniewicz, Gdańsk 1990.

Jasiewicz K., *Rzeczywistość sowiecka 1939–1941 w świadectwach polskich Żydów*, Warszawa 2009.

Katyń. Księga Cmentarna Polskiego Cmentarza Wojennego, oprac. J. Kiński, red. J. Snitko-Rzeszut, Warszawa 2000.

Kot S., *Listy z Rosji do gen. Sikorskiego*, Londyn 1956.

Kuczyński A., *Polacy w Kazachstanie. Zesłania – dziedzictwo – nadzieje – powroty*, Krzeszowice 2014.

Marciniak W., *Powroty z Sybiru. Repatriacja obywateli polskich z głębi ZSRR w latach 1945–1947*, Łódź 2014.

Materski W., *Na widecie. II Rzeczpospolita wobec Sowietów 1918–1943*, Łódź 2005.

Miednoje. Księga Cmentarna Polskiego Cmentarza Wojennego, t. 2, Warszawa 2006.

Mikulski T., *Fotografia zbiorowa Polaków deportowanych do okręgu pawłodarskiego*, Wrocław 1995.

Siemaszko Z.S., *W sowieckim osaczeniu. 1939–1943*, Londyn 1991.

Szubtarska B., *Ambasada polska w ZSRR w latach 1941–1943*, Warszawa 2005.

Turowski J., *Krótkie wspomnienie z deportacji na Syberię* [w:] T. Mikulski, *Fotografia zbiorowa Polaków deportowanych do okręgu pawłodarskiego*, Wrocław 1995.

Wawer Z., *Armia generała Andersa w ZSRR 1941–1942*, Warszawa 2012.

Wawer Z., *Znów w polskim mundurze. Armia Polska w ZSRR sierpień 1941 – marzec 1942*, Warszawa 2001.

Żaroń P., *Armia Polska w ZSRR, na Bliskim i Środkowym Wschodzie*, Warszawa 1981.

Инсебаев Т., *Павлодарская область: страницы истории*, т. 6, Павлодар 2017.

Сметова А., *История развития музыкального просвещения в Павлодарской области (1938–1985 гг.)*, Павлодар 2005.

DMITRIY PANTO – doktor, kustosz dyplomowany, główny specjalista Działu Naukowego Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku, sekretarz Polsko-Kazachstańskiej i Polsko-Uzbekistańskiej Komisji Historycznych. Do jego zainteresowań badawczych należą: historia Kościoła katolickiego w Imperium Rosyjskim i ZSRS, terror stalinowski oraz deportacje w głąb Związku Sowieckiego. Jest autorem lub współautorem następujących prac: *Deportacje Polaków i obywateli polskich do Kazachstanu w latach 1936–1941*, wstęp i oprac. D. Panto (2019); *Krzywy obraz wojny. Armia Czerwona w Gdańsku i Prusach w 1945 r.* (2019); *Podwójnie deportowani... Żołnierze Polskich Sił Zbrojnych w Związku Sowieckim w latach 1945–1951 – dokumenty i materiały*, wstęp i oprac. D. Panto, tłum. G. Chodkowski-Gyurics (2022).

DMITRIY PANTO – PhD., certified curator, chief specialist of the Scholarly Department of the Museum of the Second World War in Gdańsk, secretary of the Polish–Kazakh and Polish–Uzbek Historical Commissions. His research interests include the history of the Catholic Church in the Russian Empire and the Soviet Union, Stalinist terror, and deportations into the far territories of the Soviet Union. He is the author or co-author of the following works: *Deportacje Polaków i obywateli polskich do Kazachstanu w latach 1936–1941* [Deportations of Poles and Polish Citizens to Kazakhstan in 1936–1941] (introduction and ed. D. Panto, 2019); *Krzywy obraz wojny. Armia Czerwona w Gdańsku i Prusach w 1945 r.* [A Distorted View of War: The Red Army in Gdańsk and Prussia in 1945] (2019); *Podwójnie deportowani... Żołnierze Polskich Sił Zbrojnych w Związku Sowieckim w latach 1945–1951 – dokumenty i materiały* [Double Deportees... Soldiers of the Polish Armed Forces in the Soviet Union in 1945–1951 – Documents and Materials] (introduction and ed. D. Panto, transl. D. Chodkowski-Gyurics, 2022).